

Een radicaal sociaal contract

De invloed van de radicale Verlichting in de *Staatsregeling* van 1798

Naam: Noah van der Togt

Studentnummer: S1084943

Afstuderen: 11-7-2025

Studierichting: Geschiedenis

Begeleider: J.G.M.M. Rosendaal

Faculteit der Letteren

Inhoudsopgave

Inleiding	3
<i>Bronnen en methode</i>	8
1. Natuurlijk geluk	13
<i>De redelijke mens</i>	13
<i>De relationele mens</i>	14
<i>De godlievende mens</i>	15
<i>De gelukkige mens</i>	15
<i>De gelukkige samenleving</i>	17
<i>Conclusie</i>	18
2. Deugdelijke religiositeit	19
<i>Theofilantropie in Frankrijk</i>	19
<i>De theorie van de Theofilantropie</i>	20
<i>Theofilantropie in het Genootschap</i>	20
<i>Conclusie</i>	21
3. De radicale Verlichting in de Staatsregeling	23
<i>De beschavende staat</i>	23
<i>De gelukkige staat</i>	24
Conclusie	27
Bibliografie	30
<i>Bronnen</i>	30
<i>Literatuur</i>	31
Bijlage 1: Overzicht van de verschillende titels in de <i>Werken</i> en <i>Eerste proeven op volgorde</i>	34

Inleiding

Op 1 mei 1798 werd bekendgemaakt dat het ontwerp voor de eerste Nederlandse grondwet, de *Staatsregeling voor het Bataafsche Volk*, met een grote meerderheid was aangenomen in een referendum. Deze grondwet was opgesteld door een constitutiecommissie, die aangewezen was nadat een groep radicale volksvertegenwoordigers, aangevoerd door Pieter Vreede, op 22 januari van dat jaar succesvol een staatsgreep had gepleegd.¹

De late achttiende eeuw was een periode waarin politici bij uitstek ideologisch gedreven waren. Dit uitte zich onder andere in een hoog gehalte van filosofisch discours in de Nationale Vergadering en een uitgebreid genootschapsleven.² Eén van de genootschappen die in deze periode ontstond was het “Genootschap, ter bevordering van waaren godsdienst, deugd, kunst en wetenschap, opgericht in de Bataafsche Republiek” [hierna “Genootschap”]. Dit genootschap werd rond 1794 opgericht door Servaas van de Graaff, een patriottisch dichter. Geïnspireerd door de Franse humanistische en deïstische sekte van de Theofilantropie, die ontstaan was uit het gedachtegoed van Jean-Baptiste Chemin-Dupontès, hoopte hij met het Genootschap een meer centrale positie voor de Bataafse Republiek in de Verlichting te verwerven.³ Hier droeg een internationaal ledenbestand met connecties in de radicale Verlichting en de patriottische beweging aan bij.⁴

Een aantal namen valt op in de ledenlijst van het Genootschap, in het bijzonder die van Pieter Vreede. Hij wordt genoemd bij de Leden van Verdiensten, de leden die volgens het genootschap de mensheid gediend hebben.⁵ Hiernaast worden een aantal leden van de Constituerende Vergadering genoemd, waaronder Jacobus Blauw, Bernardus Bosch, Theodorus van Leeuwen en Joachim Nuhout van der Veen.⁶ Deze Constituerende Vergadering was na de coup in een bijzondere vergadering als vervanging voor de Nationale Vergadering opgericht. Hierin mocht enkel zitting worden genomen na

---

¹ Joost Rosendaal, ‘De eerste Nederlandse grondwet’ in: *Staatsregeling voor het Bataafsche Volk 1798: de eerste Grondwet van Nederland* (Nijmegen 2005) 23-24.

² Rosendaal, ‘De eerste Nederlandse grondwet’, 27; Joost Kloek en Wijnand W. Mijnhardt, *1800: blauwdrukken voor een samenleving: de Nederlandse cultuur in Europese context* (Den Haag 2001) 112-113; Wijnand W. Mijnhardt, *Tot heil van 't mensdom: culturele genootschappen in Nederland, 1750-1815*. Nieuwe Nederlandse bijdragen tot de geschiedenis der geneeskunde en der natuurwetenschappen (Amsterdam 1988) 106-107.

³ Paul van Gestel, ‘Dutch reactions to Thomas Paine’s Age of Reason’, *Studies on Voltaire and the eighteenth century* 178 (1999), 271-301, aldaar 291, 295-296; Jonathan Douglas Deverse, *Theophilanthropy: civil religion and secularization in the French Revolution* (z.p. 2015) 1.

⁴ A. Mathiez, *La Théophilanthropie et le Culte décadaire, 1796-1801: essai sur l'histoire religieuse de la Révolution* (Parijs 1903) 386-7; Van Gestel, ‘Dutch reactions’, 294-295; Wiep van Bunge, *From Bayle to the Batavian Revolution: essays on philosophy in the eighteenth-century Dutch Republic*. Brill’s studies in intellectual history (Leiden-Boston 2019) 156, 212; Ans J. Veltman-van den Bos, *Petronella Moens (1762-1843), de vriendin van 't vaderland* (Nijmegen 2000) 24.

⁵ Van Gestel, ‘Dutch reactions’, 296.

⁶ Auteur onbekend, ‘Naamlijst der leden van het Genootschap enz.’ in: *Werken van het Genootschap, ter bevordering van waaren godsdienst, deugd, kunst en wetenschap, opgericht in de Bataafsche Republiek* (Grave, Adriaan van Dieren 1797) xi-xvi, aldaar xii, xv; Auteur onbekend, ‘Vervolg van de naamlijst der leden van het Genootschap enz.’ in: *Eerste proeven van het Genootschap, ter bevordering van waaren godsdienst, deugd, kunst en wetenschap* (Grave, Adriaan van Dieren 1798) vii-xii, aldaar vii-viii; A.M. Elias en C.M. Schölvink, *Volksrepresentanten en wetgevers: de politieke elite in de Bataafs-Franse tijd 1796-1810* (Amsterdam 1991) 38-39, 47-48, 152, 238-239, 267-268; Oddens, *Pioniers in schaduwbeeld*, 406-410.

de aflegging van een eed tegen de stadhouder, aristocratie, federalisme en anarchie, waarmee praktisch alle gematigde leden van de Vergadering werden uitgesloten.⁷

Het lidmaatschap bij het Genootschap van een aantal personen die zitting namen in de Constituerende Vergadering en in die positie hebben bijgedragen aan het ontwerpen van de *Staatsregeling* is interessant, omdat in de gepubliceerde werken van het Genootschap een radicaal cultureel-filosofisch gedachtegoed uiteen wordt gezet. Dit vormde mogelijk een weerspiegeling van de intellectuele positie van deze radicalen. Ook maakt dit de werken van het Genootschap bijzonder interessant in het licht van de hedendaagse historiografie over de Republiek in de late achttiende eeuw, die in grote mate wordt bepaald door een debat tussen een culturele benadering van de Bataafse Revolutie en een politieke benadering. In dit debat representeert *1800: Blauwdrukken voor een samenleving* van Joost Kloek en Wijnand W. Mijnhardt de culturele benadering voor een groot deel. Hier kan de aanpak van Nicolaas C.F. van Sas, met een meer politieke grondslag, tegenover geplaatst worden.

In het eerstgenoemde werk pogen Mijnhardt en Kloek een synthese te bieden van de culturele ontwikkelingen zoals deze in de achttiende eeuw hebben plaatsgevonden. Hiermee bieden ze tegenwicht aan het primaat van de politieke geschiedschrijving over deze periode:

Het is dan ook de vraag of in de huidige geschiedschrijving niet te veel nadruk wordt gelegd op het politieke aspect. Anders geformuleerd: zoeken we in de tijd rond 1800 niet te veel naar die elementen die als opmaat tot de grondwet van 1848 en een volwassen politiek burgerbegrip kunnen dienen?⁸

Dit werk riep een sterke reactie op bij Van Sas, die het bestempelde als ‘een fundamentele ontkenning van het politieke moment vanaf het eind van de jaren 1770 en vervolgens van de revolutionaire ervaring vanaf 1795.’⁹ Volgens Van Sas bieden Kloek en Mijnhardt met hun publicatie een inaccuraat beeld van de achttiende eeuw, omdat er een valse projectie van overeenstemming op deze periode wordt geworpen. Waar er grote politieke spanningen bestonden tussen patriotten en andere groepen in de samenleving en tussen patriotten onderling over de praktische uitwerking van hun idealen, wordt hier in *1800* geen aandacht aan besteed. In dit werk ligt de focus op de culturele praktijk en de idealen op zichzelf.¹⁰ Dit is in lijn met een bredere kritiek op het programma van de IJkpunten, waar *1800* één van de delen van was. In deze kritiek wordt voornamelijk gezocht naar de politieke betekenis van de

---

⁷ Joris Oddens, *Pioniers in schaduwbeeld: het eerste parlement van Nederland 1796-1798* (Nijmegen 2012) 312-314.

⁸ Kloek, *1800*, 20.

⁹ N.C.F. van Sas, ‘De burger als eunuch’, *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 117 (2002) 495-506, aldaar 499.

¹⁰ *Ibidem*, 498-500.

conclusies die getrokken worden uit deze brede culturele benadering van de Nederlandse geschiedenis.¹¹

Van Sas' kritiek dat er onvoldoende aandacht is voor de rol van de patriotten in de achttiende eeuw in het werk van Kloek en Mijnhardt is moeilijk af te wijzen. Als oplossing stelt Van Sas voor terug te keren naar een interpretatie waarin het zwaartepunt bij het politieke ligt om het culturele te begrijpen:

Waarbij het frappant is dat de Nationale Vergadering, waar tussen 1796 en 1798 een diepgaand politiek debat plaatsvond, vrijwel buiten beschouwing blijft. Daar manifesteerde zich de spanning tussen droom en daad en bleek dat beleid maken heel wat praktische waaronder financiële bezwaren met zich meebracht. Daar werd de verlichte burger - en maar al te vaak was dat een genootschapsman getooid met de sjerp van representant - plotseling geconfronteerd met wat later de smalle marges van de politiek zouden gaan heten. Je lost die spanning tussen droom en daad echter niet op door je dan maar te beperken tot de droom, de blauwdrukken.¹²

Van Sas wekt in deze passage de indruk dat onze aandacht primair uit zou moeten gaan naar de politieke sfeer en de spanningen die de politieke realiteit opleverde voor de patriotten. Het is echter de vraag of de politieke sfeer, waar niet altijd ruimte was voor alle meningen en ideeën niet altijd in hun volledige complexiteit konden worden uitgewerkt, de volledige patriottische bijdrage aan het contemporaine intellectuele debat weet te vatten. Een alternatieve wijze om de beperkingen in het werk van Kloek en Mijnhardt te verhelpen is door dit aan te vullen met een focus op cultureel-filosofische ideeën van radicale denkers, waaronder patriotten, als fundering voor het politieke project in de late achttiende eeuw.

De beperkte focus op het achterliggende intellectuele debat die hier naar voren komt, wordt ook opgemerkt door de Nederlandse historicus en filosoof Frank R. Ankersmit. Hij betoogt dat het denken van veel intellectuelen in de Republiek in grote mate bepaald werd door het bestaande Verlichtingsdenken in omringende landen. Hij stelt echter dat de receptie van dit buitenlandse denken primair gekenmerkt werd door een conservatieve interpretatie hiervan.¹³ Hiermee ontstond een Verlicht conservatisme, waarin 'men alles wat er aan nieuwe ideeën in de achttiende eeuw ontwikkeld werd, wel opving en ook met ijver bestudeerde – maar dat alles met geen ander doel dan om het op een of andere manier weer te persen in een obsoleet geworden zeventiende-eeuws wereldbeeld.'¹⁴

---

¹¹ Willem Frijhoff en Marijke Spies, 'Hoe cultureel mag cultuurgeschiedenis zijn? Rond het ijkpunt 1650', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 117 (2002) 471-481, aldaar 471-472.

¹² Van Sas, 'De burger als eunuch', 500.

¹³ F.R. Ankersmit, 'Een blauwdruk van Blauwdrukken', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 117 (2002) 482-494, aldaar 485-486; Mijnhardt, 'Een repliek', 511-512.

¹⁴ Ankersmit, 'Een blauwdruk van Blauwdrukken', 487.

Deze interpretatie van een Nederlandse Verlichting die gekenmerkt wordt door een terugkijken is in lijn met de wijze waarop Leonard I. Leeb de ideologische fundering voor het politiek handelen in de late achttiende eeuw begrijpt. Hij betoogt dat het historisch denken waarin werd teruggegrepen op traditionele ideeën en structuren de belangrijkste grond hiervoor vormde. Zelfs onder veel patriotten zouden radicale ideeën dus zijn afgewezen als bedreiging voor de traditionele orde.¹⁵ Ook het werk van Jonathan I. Israel vormt een betoog voor een conservatieve interpretatie van de radicale Verlichting in de Republiek. In zijn werk ligt een focus op de zogeheten “cercle spinozisme”. Dit betekent dat de radicale Verlichting primair wordt geduid door een blijvende invloed van de ideeën van Spinoza door de zeventiende en achttiende eeuw in de Republiek. Hiermee poogt Israel te tonen hoe het denken van Spinoza de fundering voor vrijwel alle radicale intellectuele debatten vormde in deze tijd.¹⁶

De filosoof Wiep van Bunge herkent eenzelfde invloed van Spinoza in de radicale Verlichting, maar wijst af dat deze nog te herkennen zou zijn in de achttiende eeuw. De radicale Verlichting zou in de Republiek in de vroege achttiende eeuw verdwenen zijn en daarmee voornamelijk als beweging van de tweede helft van de zeventiende eeuw gezien moeten worden.¹⁷ Ook het werk van de Amerikaanse historica Margeret C. Jacob kan binnen deze historiografische stroom worden geplaatst. Hoewel zij meer nadruk legt op de Britse invloed in de radicale Verlichting, in het bijzonder de invloed van de vrijmetselarij, blijft ze hierbij benoemen hoe het spinozisme en pantheïsme belangrijke karakteristieken van de radicale Verlichting vormden.¹⁸

Er is door deze focus op de invloed van Spinoza echter een zekere lacune ontstaan in het beeld van de intellectuele cultuur van de late achttiende eeuw. In de eerste plaats betekende de eis van volledige gelijkheid die voortkwam uit het werk van Spinoza een radicale afwijzing van elke vorm van religie.¹⁹ We zien in Frankrijk in de late achttiende eeuw binnen het radicale verlichtingsdenken hiertegenover een stroming van de eerder genoemde Theofilantropie ontstaan, die religie niet afwijst, maar deze probeert te hervormen om religie opnieuw te kunnen omarmen.²⁰ Door de uitgebreide correspondentie die bestond tussen radicale intellectuelen in deze periode, is het waarschijnlijk dat denkers uit de Republiek kennis hadden van deze werken en pogingen hebben gedaan hier op hun eigen manier vorm aan te geven.²¹ Veel van deze radicale intellectuelen waren onderdeel van de mislukte revolutie van 1787 in de Republiek, waarna een deel van hen naar Frankrijk was gevlucht.

---

¹⁵ Leonard I. Leeb, *The ideological origins of the Batavian Revolution: history and politics in the Dutch Republic 1747-1800* (Den Haag 1973) 4-8.

¹⁶ Jonathan Israel, ‘Dutch Golden Age politics and the rise of the radical Enlightenment: an overview’, in: *The Dutch legacy: radical thinkers of the 17th century and the Enlightenment*, red. Sonja Lavaert en Winfried Schröder (Leiden-Boston 2017), 35-61, aldaar 35.

¹⁷ Wiep van Bunge, *De Nederlandse Republiek, Spinoza en de radicale Verlichting* (Amsterdam 2010) 66-67.

¹⁸ Margeret C. Jacob, *The radical Enlightenment: pantheists, freemasons and republicans* (Londen-Boston 1981) 22.

¹⁹ Jonathan Israel, ‘Dutch Golden Age politics’, 36.

²⁰ Mathiez, *La Théophilantropie et le Culte décadaire*, 15-6; Deverse, *Theophilantrophy*, 1-3.

²¹ Kloek, 1800, 127; Israel, ‘Dutch Golden Age politics’, 39-42.

Hier bestond de mogelijkheid voor contact met Franse intellectuelen die in belangrijke mate vorm gaven aan de contemporaine radicale intellectuele cultuur.²²

Er kunnen vraagtekens worden gezet bij het beeld dat de nieuwe ideeën uit voornamelijk de Franse intellectuele cultuur enkel of eenduidig in referentie naar de zeventiende eeuw geïnterpreteerd werden en er dus niet langer sprake was van een radicale verlichting. De Verlichting in Frankrijk is niet gelijk te stellen aan de Verlichting in de Republiek. Het is echter opvallend dat er in beide landen een soortgelijke politieke ontwikkeling van een revolutionaire machtsovername van een progressieve factie is ontstaan, als dit tegen de achtergrond van een fundamenteel andere intellectuele cultuur plaatsvond.²³ De werken van Daniel Roche en Roger Chartier tonen dat er grote intellectuele en culturele veranderingen plaatsvonden in de Franse Verlichting, die een opmaat vormden voor de politieke veranderingen in de Franse Revolutie, zelfs als veel verlichtingsdenkers en revolutionairen hun project definieerden in termen van stabiliteit en met referenties naar het verleden en traditionele waarden.²⁴

De werken van Roche en Chartier over de Franse Verlichting vormen dus een sterke aanwijzing dat ook in de Republiek in de achttiende eeuw tenminste een subcultuur bestond van radicale Verlichtingsdenkers, die met vernieuwende ideeën gegrond in contemporaine debatten een voedingsbodem bood voor het politieke project van de Bataafse Revolutie. Deze aanwijzing wordt in de laatste decennia bevestigd door een aantal publicaties waarin wordt geschetst hoe intellectuele debatten in de Republiek gegrond waren in het contemporaine internationale verlichtingsdenken. Een voorbeeld hiervan is het proefschrift van Petrus Buijs getiteld *De eeuw van het geluk: Nederlandse opvattingen over geluk ten tijde van de Verlichting, 1658-1835*. In dit werk zet hij ontwikkelingen in het denken over geluk in de Republiek ten tijde van de Verlichting uiteen, waarin het vraagstuk naar de betekenis van geluk een herleving kende.²⁵

Hiernaast heeft Marleen de Vries een aantal studies gepubliceerd over de intellectuele cultuur in de achttiende-eeuwse Republiek en de genootschapscultuur in het bijzonder. Vanuit deze studies karakteriseert ze de Republiek van de late achttiende eeuw als een plaats waar radicale ideeën de boventoon voerden:

Een modern Nederland vervuld van idealen die zo revolutionair waren dat de lucht er trilde van alle rondzingende meningen, haatverwensingen, emoties en spanning. [...] De

---

²² Joost Rosendaal, *Bataven! Nederlandse vluchtelingen in Frankrijk 1787-1795* (Nijmegen, 2003) 85; Oddens, *Pioniers in schaduwbeeld*, 80-81; Rosendaal, 'De eerste Nederlandse grondwet', 15; Mart Rutjes, *Door gelijkheid gegrepen: democratie, burgerschap en staat in Nederland 1795-1801* (Nijmegen 2012) 7.

²³ Van Sas, 'De burger als eunuch', 496-8; Van Bunge, *From Bayle to the Batavian Revolution*, 211.

²⁴ Daniel Roche, *France in the Enlightenment*, vert. Arthur Goldhammer (Cambridge-Londen 1998) 6; Roger Chartier, *The cultural origins of the French Revolution*, vert. Lydia G. Cochrane (Durham-Londen 1991) 197.

²⁵ Petrus Buijs, *De eeuw van het geluk: Nederlandse opvattingen over geluk ten tijde van de Verlichting, 1658-1835* (Amersfoort 2007), 33-34.

Nederlanders in deze ruimte waren niet flegmatisch of ideeënarm, maar creatief en uit op hervormingen.²⁶

Het werk *Door gelijkheid gegrepen: democratie, burgerschap en staat in Nederland 1795-1801* van Mart Rutjes past ook in deze nieuwe interpretatie van de radicale Verlichting. In dit werk onderneemt Rutjes een soortgelijk project als Leeb eerder deed, door te onderzoeken welke ideologische grondslagen te herkennen zijn in de Bataafse hervormingen. Hij komt uit dit onderzoek echter tot een tegengestelde conclusie, namelijk dat de politieke overtuigingen van de Bataafse volksvertegenwoordigers primair gegrond waren in vernieuwende achttiende-eeuwse intellectuele debatten.²⁷

In de bestaande literatuur over radicaliteit in de Bataafse Revolutie ligt dus een focus op vernieuwingen in de politieke sfeer. De achterliggende ideeën waarin deze politieke voorstellen gegrond waren, zijn minder uitgelicht. Los van een aantal nieuwe publicaties heeft onderzoek met een meer culturele benadering over deze periode hier tot nu toe echter ook geen invulling aan weten te geven, omdat het in grote mate voorbij gaat aan vormen van radicaliteit, of omdat het radicaliteit primair in termen van conservatisme duidt. Een verdere uitwerking van de nieuwe aanpak waarin de intellectuele cultuur gezien wordt als fundament voor ideeën in de politieke sfeer is dus vereist.

Deze studie zal hier uiting aan geven door te onderzoeken op welke manieren het *Ontwerp van Staatsregeling voor het Bataafsche Volk door de Constituerende Vergadering ter goedkeuring of afkeuring aan hetzelfde volk voorgedragen* van 1798 de contemporaine radicale cultuur-filosofische denkkaders onder invloed van de Theofilantropie die naar voren komen in de werken van het “Genootschap, ter bevordering van waaren godsdienst, deugd, kunst en wetenschap, opgericht in de Bataafsche Republiek” weerspiegelt.

In de eerste plaats zullen we hiervoor laten zien welk mensbeeld het Genootschap presenteerde en hoe hieruit een essentieel radicale utilitaristische gelukstheorie volgde. Hierna zullen we het theofilantropische religieuze project van het genootschap uitwerken. Als laatste zullen we analyseren hoe deze ideeën ten aanzien van religie en geluk naar voren komen in de *Staatsregeling* en hoe dit zich verhoudt tot de gepresenteerde ideeën in de werken van het Genootschap.

Bronnen en methode

Om het gedachtegoed van de leden van het Genootschap te reconstrueren zullen we de *Werken van het Genootschap, ter bevordering van waaren godsdienst, deugd, kunst en wetenschap, opgericht in de Bataafsche Republiek* en de *Eerste proeven van het Genootschap, ter bevordering van waaren godsdienst, deugd, kunst en wetenschap* bestuderen. Deze bundels uit respectievelijk 1797 en 1798 behelzen een reeks traktaten over filosofische, juridische en politieke onderwerpen, gedichten en

---

²⁶ Marleen de Vries, *Verlicht en vilein: een biografie van achttiende-eeuws Nederland* (Amsterdam 2023) 332.

²⁷ Rutjes, *Door gelijkheid gegrepen*, 7-11, 206.

boekrecensies, geschreven door leden van het Genootschap.²⁸ Ze werden gepubliceerd bij Adriaan van Dieren in Grave, waar één van de bijeenkomstplaatsen van het genootschap zich bevond, de andere zijnde in 's-Hertogenbosch. Het is echter onzeker of hier ook werkelijk regelmatig bijeenkomsten plaatsvonden.²⁹

Dit genootschap stelde zich als doel om 'den mensch zo gelukkig te maaken, als het in ons vermogen is.'³⁰ Dit moest gedaan worden door de godsdienst te bevorderen, waarmee de deugd en de wetenschap van zichzelf tot bloei zouden komen, wat zou leiden tot geluk.³¹ Het beoogde lezerspubliek was daarmee eenieder die openstond voor wat het Genootschap "ware religie" noemde, waarin geen plaats was voor fanatisme en deugd centraal stond.³² Dit lezerspubliek hoefde zich niet te beperken tot de Republiek, want via vertaalde advertenties en uitnodigingen en via connecties van leden werd gepoogd het gedachtegoed van het genootschap ook in Duitsland, Engeland en Frankrijk te verspreiden.³³

De eerder genoemde leden van de Constituerende Vergadering die lid waren van het Genootschap hebben allen geen stukken gepubliceerd in de werken van het Genootschap, dus zal dit onderzoek de werken van andere leden bestuderen om het gedeelde gedachtegoed te kunnen reconstrueren. Hiervoor zullen werken van Frederik Adolf van der Marck, Petronella Moens, Willem Servaas, Adriaan van der Willigen en Cornelis Zillisen gebruikt worden.

Van der Marck werd dicht bij de Nederlandse grens in Emmerich am Rhein geboren. Hij volgde een rechtenstudie in Duisburg, waarmee hij uiteindelijk de positie hoogleraar recht aan de Universiteit Groningen verwierf.³⁴ In zijn studies hield hij zich voornamelijk bezig met het natuurrecht, dat hij definieerde als natuurlijke wetten die uit God voortkomen en ons moreel gedrag aansturen. Deze wetten kunnen in de rechtsgeleerdheid door de rede doorgrond worden, waarmee de rechtsgeleerdheid de taak krijgt om het geluk voor de samenleving te bevorderen. Tegenover deze morele verplichting uit de natuurwetten staat ook een recht op vrijheid dat zo min mogelijk ingeperkt mag worden. Vanuit deze ideeën pleitte Van der Marck voor een verstrekkende vrijheid van drukpers en handelsvrijheid. Hiernaast was hij voorstander van een representatieve democratie vanuit het idee dat de autonomie bij het volk ligt.³⁵

Van der Marck droeg bij aan het Genootschap door zijn uitgebreide internationale netwerk te benutten voor de verspreiding van uitnodigingen voor het Genootschap. Hiernaast had Van der Marck, hoewel hij geen zitting nam in de Nationale Vergadering of Constituerende Vergadering, een zekere

---

²⁸ Zie voor een overzicht van de verschillende titels bijlage 1.

²⁹ Van Gestel, 'Dutch reactions', 294.

³⁰ Auteur onbekend, 'Voorrede' in: *Werken van het Genootschap, ter bevordering van waaren godsdienst, deugd, kunst en wetenschap, opgericht in de Bataafsche Republiek* (Grave, Adriaan van Dieren 1797) v-x, aldaar viii.

³¹ Auteur onbekend, 'Voorrede', viii.

³² Van Gestel, 'Dutch reactions', 294.

³³ *Ibidem*, 297.

³⁴ Van Bunge, *From Bayle to the Batavian Revolution*, 156.

³⁵ C.J.H. Jansen, *Natuurrecht of Romeins recht: een studie over leven en werk van F.A. van der Marck (1719-1800) in het licht van de opvattingen van zijn tijd* (Leiden 1987), 85-86, 89-91, 97-100.

indirecte connectie met de Nationale Vergadering, omdat de leden Tammo Adriaan ten Berge, Gerard Willem van Marle en Cornelis Wilhelmus de Rhoer onder hem rechten studeerden en daar waarschijnlijk de grond legden voor hun politieke denken. Hoewel zij allen niet tot de radicale factie behoorden en ontbraken in de Constituerende Vergadering, toont dit het uitgebreide en invloedrijke netwerk van Van der Marck.³⁶

De blinde dichteres Petronella Moens werd op 16 november 1762 geboren. In haar leven kwam ze in contact met verschillende ondergrondse gemeenschappen waarin het verlichtingsdenken werd verspreid. Ze was enthousiast voorstander van de Bataafse Republiek, wat blijkt uit het feit dat ze na 1795 in haar gedichten regelmatig terugverwijst naar de revolutie uit dit jaar en patriottische ideeën. Ze behoort dus tot dezelfde gedachtegemeenschap als de politiek actieve leden van het Genootschap.³⁷

Adriaan van der Willigen was een zeer actief lid van het Genootschap. Hoewel hij in zijn biografie beweert gedwongen te zijn lid te worden, wijst zijn positie als secretaris van het Genootschap en zijn actieve pogingen om leden te werven in de Republiek op een meer actieve deelname. Hij werd geboren uit orangistische ouders, maar opgevoed door zijn tante met meer patriottische sympathieën.³⁸ Na een periode in het leger kwam hij in contact met ondergrondse patriottische bewegingen en verlichtingsliteratuur. Na 1795 werd hij met Pieter Vreede benoemd tot schepen in Tilburg en Goirle, bestuurder van de gemeentes.³⁹

Over de twee andere leden die onderwerp van deze studie zijn, is minder bekend. Willem Servaas was één van de oprichters van het genootschap en publiceerde hierin dus ook traktaten.⁴⁰ In de ledenlijst wordt hij beschreven als ‘Med. Doctor, te Delfshaven’.⁴¹ Waarschijnlijk was hij dus arts. Cornelis Zillisen was in 1792 de auteur van een werk ter verdediging van de patriottische zaak. In de ledenlijst staat benoemd dat hij woonachtig was in Utrecht.⁴²

Het gedachtegoed dat in de werken van deze leden naar voren komt, zullen we vergelijken met de artikelen uit het *Ontwerp van Staatsregeling voor het Bataafsche Volk, door de Constituerende Vergadering ter goedkeuring of afkeuring aan hetzelfde volk voorgedragen*. Deze studie zal zich voornamelijk richten op de Algemene Beginselen en de Burgerlijke en Staatkundige Grondregels, omdat hier een ideologisch fundament voor de meer praktische uitwerkingen van de latere delen wordt

---

³⁶ Oddens, *Pioniers in schaduwbeeld*, 119, 396-402.

³⁷ Veltman-van den Bos, *Petronella Moens*, 24, 177-9, 298.

³⁸ Adriaan van der Willigen, ‘Aantekeningen betreffende de levensloop van Adriaan van der Willigen’ in: *De levensloop van Adriaan van der Willigen (1766-1841): een autobiografie uit een tijdperk van overgang*, C.J.M. van der Heijden en J.G.M. Sanders ed., Egodocumenten (Hilversum 2010) 53-685, aldaar 241-242; Van Gestel, ‘Dutch reactions’, 295-298.

³⁹ C.J.M. van der Heijden en J.G.M. Sanders ed., *De levensloop van Adriaan van der Willigen (1766-1841): een autobiografie uit een tijdperk van overgang*. Egodocumenten (Hilversum 2010) 14-18.

⁴⁰ Van Gestel, ‘Dutch reactions’, 296.

⁴¹ Auteur onbekend, ‘Naamlijst der leden van het Genootschap’, xii.

⁴² Ibidem; Rosendaal, *Bataven!*, 553.

gelegd. Hier is dus een meer direct verband te herkennen tussen de uiteengezette ideeën in de publicaties van het Genootschap en de ideologie van de *Staatsregeling*.

Het cultureel-filosofische denken van de leden van het genootschap bestuderen als fundering voor politieke voorstellen en daarmee ook het politieke handelen is een historische benadering die zeer dicht ligt bij de visie op de aard van de geschiedschrijving van Robin G. Collingwood. Zijn hele gedachtegoed uiteenzetten zou een opzichzelfstaande studie vereisen, maar een kort overzicht van de essentiële kenmerken van zijn ideeën voldoet hier om een methodologische fundering te bieden voor het huidige onderzoek.

De basis van zijn gedachtegoed houdt in dat een historicus zich niet enkel kan richten op gebeurtenissen, de lichamelijke bewegingen in het verleden, maar zijn aandacht moet leggen op handelingen, de gedachten en sociaal-politieke structuren die ten grondslag liggen en betekenis geven aan een beweging.⁴³ Hierbij komt de relevante vraag op hoe een historicus het denken in het onderzochte verleden kan ontdekken. Collingwoods antwoord hierop is als volgt: ‘There is only one way in which it can be done: by re-thinking them in his own mind.’⁴⁴ Voor Collingwood kan het denken in het verleden nooit als historisch object benaderd worden, omdat denken nooit op dergelijke wijze bestaat. Denken moet onderzocht worden zoals het heeft bestaan, namelijk als handeling. Het moet opnieuw gedacht worden. Daarmee voldoet een simpele herhaling van de geuite meningen niet, maar moet het denken dat in de bronnen uiteen wordt gezet worden ingebed in contemporaine debatten en vraagstukken.⁴⁵ Hiermee poogt de historicus zijn standplaatsgebondenheid dus los te laten door het denken uit het verleden te contextualiseren.

Hiernaast kunnen een aantal methodologische kenmerken uit het werk van Israel als voorbeeld functioneren voor de huidige studie als analyse van het gedachtegoed van verlichtingsdenkers. In de eerste plaats moeten we in onze analyse de Verlichting begrijpen als een eenheidsproject. Hoewel er intern debat bestond en niet elke intellectueel even radicale voorstellen deed, werd de Verlichting op dat moment gezien als een universeel en kosmopolitisch project. Dit maakt de verbindende elementen tussen verschillende denkers waardevoller dan de punten waarop onenigheid bestond.⁴⁶ Hiernaast moet steeds het oppositionele karakter van de radicale verlichtingsdenkers benadrukt worden. De werken van deze intellectuelen stonden essentieel buiten het genormaliseerde denken.⁴⁷ Het zou dus ook een fout zijn de werken van het Genootschap te zien als een representatie van breed gehouden overtuigingen in de Bataafse Republiek.

---

⁴³ R.G. Collingwood, *The idea of history* (Oxford 1980) 213.

⁴⁴ Collingwood, *The idea of history*, 215.

⁴⁵ Ibidem, 292, 298; W.J. van der Dussen, *History as a science: Collingwood's philosophy of history* (Meppel 1980) 397-398.

⁴⁶ Jonathan I. Israel, *The Enlightenment that failed: ideas, revolution, and democratic defeat, 1748–1830* (Oxford 2019) 1-2.

⁴⁷ Ibidem, 2-3.

Een belangrijk begrip in deze behandeling zo ver en in de rest van dit onderzoek is “radicale Verlichting”. We hebben eerder al gezien hoe er controverse bestaat over de significantie en temporele afbakening van deze beweging. Deze verschillende zienswijzen op dit concept komen voort uit verschillende definities, dus is het voor het huidige onderzoek van belang scherp te hebben welke invulling we aan het begrip “radicale Verlichting” geven en hoe zich dat verhoudt tot andere interpretaties. Het werk van Israel is lang toonaangevend geweest in de afbakening en definitie van de radicale verlichtingsbeweging. Hij karakteriseert deze beweging als een ‘rejection of religious authority in politics, law, and education coupled with democratizing republicanism’.⁴⁸ Tegenover deze radicale stroming die een volledige afwijzing van religieuze autoriteit behelsde, stond een gematigde stroming binnen de Verlichting, die zich bereid toonde tot compromisvorming met religieuze autoriteiten om hun doelen te bereiken. Dit verschil in bereidheid tot compromisvorming kwam voort uit een verschil in project; waar gematigden uit waren op hervormingen binnen het systeem, zochten radicalen naar een totale omverwerping van de bestaande hiërarchie.⁴⁹

Verlichtingshistoricus Harvey Chisick heeft echter vraagtekens geplaatst bij dit harde onderscheid tussen een gematigde en radicale stroming binnen het verlichtingsdenken op basis van bovenstaande karakteristieken. Hij stelt dat metafysische denkbeelden van radicale verlichtingsdenkers juist gezien moeten worden als pragmatische argumenten, die een fundering bieden voor hervormingen binnen het systeem. Daarnaast waren veel denkers die traditioneel als gematigd zijn gekenmerkt toch uit op verre gaande hervormingen van het systeem.⁵⁰

Deze studie zal tot op zekere hoogte het begrip van een “radicale Verlichting” verder verwateren, omdat het zal laten zien dat het niet noodzakelijk een seculiere aard kende. De hier gebruikte karakterisering van het concept “radicale Verlichting” zal dus niet verder strekken dan het fundamentele verschil met meer gematigde stromingen zoals Israel dit herkent, namelijk dat het een stroming was met als doel een omverwerping van onder andere sociale, politieke en economische hiërarchische structuren.

---

⁴⁸ Jonathan I. Israel, “‘Radical Enlightenment’: a game-changing concept’ in: Ducheyne, Steffen red., *Reassessing the radical Enlightenment* (Londen-New York 2017) 15-47, aldaar 16.

⁴⁹ Ibidem, 18-20.

⁵⁰ Harvey Chisick, ‘Of radical and moderate Enlightenment’ in: Ducheyne, Steffen red., *Reassessing the radical Enlightenment* (Londen-New York 2017) 61-79, aldaar 62, 72-73.

1. Natuurlijk geluk

Het debat over natuurrecht vormde vanaf de helft van de achttiende eeuw een vast onderdeel van een groot deel van de educatieprogramma's op universiteiten in de Republiek. Hierbinnen kwamen onderwerpen als oorlogsrecht, privaatrecht en soevereiniteitsleer aan bod, waarvoor denken over de natuur of aard van de mens een fundering vormde. Hiermee werd de autoriteit van het Romeins recht vervangen. Belangrijke invloeden in dit debat waren auteurs als Gottfried Wilhelm Leibniz, John Locke, Montesquieu, Jean-Jacques Rousseau en Christian Wolff.⁵¹

Van der Marck introduceerde het denken van Wolff in de intellectuele cultuur van de Republiek, maar zijn werk steunde ook in belangrijke mate op het denken van de andere genoemde auteurs.⁵² Vanuit deze invloeden karakteriseerde Van der Marck de mens als volgt: 'Naar deeze moeten wij den mensch beschouwen eerstelijk als een redemagtig wezen, ten tweeden als een inboorling van 't heelal en derdens als een schepzel van God.'⁵³ De mens is in de eerste plaats een redelijk wezen. Daarnaast moet het zich als wezen in het heelal verhouden tot anderen, dus is de mens een sociaal wezen. Als laatste is de mens geschapen door God, dus is het een religieus wezen.⁵⁴ Aan de hand van deze drie kenmerken zullen we het mensbeeld construeren dat naar voren komt in de werken van het genootschap. Hierna zullen we bestuderen hoe hieruit een utilitaristische gelukstheorie volgde.

De redelijke mens

Uit de werken van Van der Marck, Moens, Zillisen en Servaas blijkt dat zij allen de mens in de eerste plaats als een redelijk wezen zien. Om dit duidelijk te maken, laten ze zien hoe de rationele mens verschilt van de irrationele dieren. Dit wordt in analogie met de ontwikkeling van een kind en volken geschetst. Dieren, en daarmee ook kinderen en primitieve volken, kunnen alleen in overeenstemming met hun directe instincten en begeertes handelen.⁵⁵ In tegenstelling tot dieren heeft de mens echter de mogelijkheid het kenvermogen te ontwikkelen. In eerste instantie is het kennen van mensen nog zintuiglijk en daarmee dicht bij het dierlijke instinct. De natuur kan hier enkel begrepen worden zoals zij zich presenteert. Wanneer het kind ouder wordt, of het volk zich verheft, leidt dit ertoe dat ook het

---

⁵¹ Jansen, *Natuurrecht of Romeins recht*, 87-8; Van Bunge, *From Bayle to the Batavian Revolution*, 156.

⁵² Jansen, *Natuurrecht of Romeins recht*, 88.

⁵³ Frederik Adolf van der Marck, 'Verhandeling over de drieërleie wezensbepalingen van den mensch, en zijne daar uit vloeiende rechten van gelijkheid en vrijheid' in: *Eerste proeven van het Genootschap, ter bevordering van waaren godsdienst, deugd, kunst en wetenschap* (Grave, Adriaan van Dieren 1798) afzonderlijk gepagineerd 1-28, aldaar 7.

⁵⁴ Van Ibidem', 7-8.

⁵⁵ Auteur onbekend, 'Verhandeling over het waar tijdelijk geluk eenes volks' in: *Werken van het Genootschap, ter bevordering van waaren godsdienst, deugd, kunst en wetenschap, opgericht in de Bataafsche Republiek* (Grave, Adriaan van Dieren 1797) afzonderlijk gepagineerd 49-86, aldaar 50-51; Petronella Moens, 'Zonder waaren godsdienst bestaat geen geluk' in: *Eerste proeven van het Genootschap, ter bevordering van waaren godsdienst, deugd, kunst en wetenschap* (Grave, Adriaan van Dieren 1798) afzonderlijk gepagineerd 1-14, aldaar 9-10.

kenvermogen zich ontwikkelt. Dit houdt de mogelijkheid van samengestelde ideeën in de vorm van voorstellingen in.⁵⁶

De derde en laatste stap in de ontwikkeling is het vermogen te reflecteren op deze voorstellingen. Dit verwoordt Zillisen als volgt: ‘De Mensch onderzoekt het voorgestelde, maakt vergelijkingen, oordeelt, besluit over hetzelfde, en bezit (zonder tegenstand van buiten) de kragten tot de uitvoering van zijnen wil.’⁵⁷ Dit vermogen kennis te verwerven van meer dan enkel het direct toegankelijke van de zintuigen en hierop te reflecteren verheft de mens tot boven de dieren, omdat het de mens vrij maakt. Deze vrijheid is een morele vrijheid; de mens heeft abstractievermogen en kan daarmee een onderscheid maken tussen goed en kwaad. Het vermogen hierop te reflecteren stelt de mens in staat morele keuzes te maken.⁵⁸ Dit lijkt geïnspireerd te zijn door het idee van Rousseau dat de mens geboren is met een moreel zintuig, waarmee hij onderscheid tussen goed en fout kan maken.⁵⁹

De relationele mens

Voor deze genoemde auteurs bestaat de mens niet op zichzelf, maar leeft deze in een reeds bepaalde wereld en samenleving waartoe de mens zich moet verhouden. Voor Zillisen is de mens van nature een productief en creatief wezen, wat betekent dat hij zijn krachten inzet om de natuur om te vormen tot een omgeving waarin het beter in staat is zijn begeertes te vervullen: ‘Ja, geschapen met vermogens van Vernuft en Kunst, schept de Mensch, als het ware, een andere Waereld van voordbrengzelen, hij hervormt de natuur door industrie tot werkstoffen ter kleeding, bouwt prachtige woningen, maakt kostbaare huissieraaden, nieuwe voorwerpen van begeerte.’⁶⁰ Dit maakt de mens een scheppend wezen in zijn verhouding tot de natuur. Hiernaast betekent dit dat de mens niet langer hoeft te leven van hetgeen dat direct beschikbaar is, omdat door de complexere arbeid handel kon ontstaan.⁶¹

Deze creatieve aard van de mens biedt daarmee de grond voor de sociale natuur. De samenleving ontwikkelt zich door de industrie en de handel en sociale relaties worden steeds belangrijker. Zoals Rousseau stelde dat de mens een natuurlijke gelijkheid kent, zo noemt Van der

---

⁵⁶ Auteur onbekend, ‘Het waar tijdelijk geluk eenes volks’, 50-51; C. Zillisen, ‘Wijsgeerige beschouwingen van den mensch in maatschappij’ in: *Eerste proeven van het Genootschap, ter bevordering van waaren godsdienst, deugd, kunst en wetenschap* (Grave, Adriaan van Dieren 1798) afzonderlijk gepagineerd 1-48, aldaar 3-5; W. Servaas, ‘Simonides of gedagten over God en godsdienst medegeedeeld aan eenen vriend van waare Verlichting, deugd en godsdienst’ in: *Eerste proeven van het Genootschap, ter bevordering van waaren godsdienst, deugd, kunst en wetenschap* (Grave, Adriaan van Dieren 1798) afzonderlijk gepagineerd 1-156, aldaar 5-8.

⁵⁷ Zillisen, ‘Simonides of gedagten over God’, 4.

⁵⁸ Moens, ‘Zonder waaren godsdienst’, 9-10; Frederik Adolf van der Marck, ‘Verhandeling over het schijn- en waare goed als mede het gewaande tweeërlei stedehouderschap gods op deze aarde. voorts de heerschappij der mannen over hunne vrouwen’ in: *Werken van het Genootschap, ter bevordering van waaren godsdienst, deugd, kunst en wetenschap, opgericht in de Bataafsche Republiek* (Grave, Adriaan van Dieren 1797) afzonderlijk gepagineerd 27-58, aldaar 40-43; Van der Marck, ‘De drieërleie wezensbepalingen van den mensch’, 4-5; Servaas, ‘Simonides of gedagten over God’, 3-4.

⁵⁹ Van Bunge, *From Bayle to the Batavian Revolution*, 178.

⁶⁰ Zillisen, ‘Den mensch in maatschappij’, 6.

⁶¹ Auteur onbekend, ‘Het waar tijdelijk geluk eenes volks’, 59-61.

Marck de andere menselijke aardbewoners onze 'gelijken'.⁶² Het enige merkbare verschil in mensen bestaat tussen de man en de vrouw voor Van der Marck. Dit verschil heeft echter enkel betekenis voor de menselijke voortplanting: 'Wederzijdsche streelingen brengen hem op de gedagten, dat dit onderscheid der kunne daartoe verstrekt, om het menschelijke geslacht te vermeerderen.'⁶³ Ditzelfde belang van de sociale aard van de mens wordt door een onbekende auteur van een traktaat over geluk geuit door te stellen dat deze sociale aard de begeerte van liefde wekt.⁶⁴

De godlievende mens

Deze auteurs van het Genootschap merken de voortplanting dus aan als een zeer belangrijk element van de sociale aard van de mens. Het belang van religiositeit, dat bijvoorbeeld in het werk van Servaas naar voren komt, verheldert dit. De menselijke voortplanting laat een afhankelijkheid van anderen zien; als de ouders van een kind zich niet hadden voortgeplant, had het kind niet bestaan. Deze afhankelijkheid vormt een aanwijzing die kan dienen om de orde van het universum te leren kennen, omdat deze ook bestaat in een afhankelijkheid. In de beschouwing van de wereld komt naar voren dat alles veroorzaakt is, of afhankelijk is van iets anders in zijn bestaan. Het traceren van deze afhankelijkheden leidt tot de conclusie dat er iets moet bestaan dat niet veroorzaakt of afhankelijk is, en dit zou noodzakelijk God zijn. De sociale aard van de mens die zich uit in voortplanting vormt dus een bewijs voor het bestaan van een opperwezen.⁶⁵

Waar we het mensbeeld hier overzichtelijk uiteen pogen te zetten en elk element afzonderlijk behandelen, staan deze drie aspecten van de menselijke aard in de behandelde traktaten in sterke samenhang. In het definiëren van de mens als een essentieel religieus wezen, wordt deze synthese duidelijk. Ook de redelijkheid is door God aan de mens gegeven, waarmee het natuurrecht en het moreel vermogen van de mens gegrond zijn in een religieus mensbeeld. Hiermee kan de mens tot een conclusie van het bestaan van een opperwezen komen door het moreel vermogen te volgen.⁶⁶

De gelukkige mens

Uit de toenemende welvaart en het groeiende geloof dat de samenleving maakbaar is in de zeventiende eeuw, ontwikkelde zich in deze periode een interesse in wat geluk is en hoe een persoon gelukkig kan worden. Vanaf het midden van de achttiende eeuw kwamen deze vraagstukken in veel genootschappen centraal te staan, omdat intellectuelen een plicht voelden de toenemende consumptie en het geluk dat daar het resultaat van zou zijn te begeleiden. Intellectuelen herkenden dat mensen steeds meer geluk zochten in materiële omstandigheden, maar betoogden dat dit schijngeluk was en zou leiden tot moreel

---

⁶² Van der Marck, 'De drieërleie wezensbepalingen van den mensch', 5.

⁶³ Ibidem, 5-6.

⁶⁴ Auteur onbekend, 'Het waar tijdelijk geluk eenes volks', 50-51.

⁶⁵ Van der Marck, 'De drieërleie wezensbepalingen van den mensch', 6-7.

⁶⁶ Servaas, 'Simonides of gedagten over God', 43-52; Jansen, *Natuurrecht of Romeins recht*, 86, 89-90; Van Bunge, *From Bayle to the Batavian Revolution*, 157.

verval. In de late achttiende eeuw nam het belang van deze vraagstukken weliswaar af, maar in genootschappen bleef geluk een veelbesproken onderwerp.⁶⁷

In de zeventiende eeuw was de belangrijkste theorie van geluk die van Spinoza. Binnen zijn denken werd geluk gelijkgesteld aan deugdelijkheid, wat gedefinieerd werd als het verkiezen van de rede boven de begeertes.⁶⁸ Dit werd in de achttiende eeuw vervangen door denken over geluk gegrond in theorieën van de natuurtoestand. Ook hier kwam een nadruk op het inperken van begeertes, omdat de aanname bestond dat in de natuur de mens ook gelukkig kon zijn met weinig. Er werd hier vaak gesproken over de ongelukkige rijken in de steden tegenover de gelukkige armen op het platteland. Er zou dus in elke maatschappelijke positie een mogelijkheid bestaan om geluk te verwerven, waarmee conformiteit met de eigen sociale positie en een behoud van de status quo werd bevorderd.⁶⁹

In de Verlichting komt echter nog een stroming in het denken over geluk op, namelijk die van het utilitarisme. Deze stroming vond via het werk van de orangistische verlichtingsdenker Elie Luzac zijn intrede in de intellectuele cultuur van de Republiek. Het utilitarisme, dat kort samengevat kan worden als het idee dat het moreel juiste datgene is dat het grootste geluk voor leden van de samenleving oplevert, vond zijn oorsprong in Groot-Britannië in de werken van onder andere Jeremy Bentham. De werken van de utilitaristische auteurs werden door een breed publiek van continentale verlichtingsdenkers gelezen.⁷⁰ Een reden dat deze theorie aan populariteit won in deze periode, was dat het makkelijk kon fungeren als intellectuele onderbouwing van de bevrijding van een grote maatschappelijke meerderheid van een onderdrukking door een kleine elite. Hiervoor werd het argument gebruikt dat het verlies van geluk van deze meerderheid belangrijker was dan het bestaande geluk van een kleine elite.⁷¹

In de tweede helft van de achttiende eeuw bestond een groeiende nadruk op maatschappelijk nut in de intellectuele cultuur van de Republiek en dus een groeiende invloed van het utilitarisme op het denken in de Republiek.⁷² Het meest sprekende voorbeeld van de praktische betekenis van deze invloed is de oprichting van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen in 1784, die zich tot doel stelde de deugd onder de bevolking te verbeteren. Door de uitbreiding van kennis onder alle burgers zou de Republiek beschaafder worden. Deze kennis was gericht op kunst en wetenschap, maar hierin lag een nadruk op de functionaliteit ervan. Kennis moest direct toepasbaar zijn in het dagelijkse leven.⁷³

---

⁶⁷ Buijs, *De eeuw van het geluk*, 33-34, 36-38, 40-41, 164-165.

⁶⁸ Ibidem, 138-9; Kloek, *1800*, 180-181.

⁶⁹ Buijs, *De eeuw van het geluk*, 108-127.

⁷⁰ Will Kymlicka, *Contemporary political philosophy: an introduction* (New York 2002) 10; Margaret C. Jacob, 'The radical Enlightenment: a heavenly city with many mansions', in: Ducheyne, Steffen red., *Reassessing the radical Enlightenment* (Londen-New York 2017) 48-60, aldaar 50, 53; Emmanuelle de Champs, *Enlightenment and Utility: Bentham in French, Bentham in France* (Cambridge 2015) 16.

⁷¹ Kymlicka, *Contemporary political philosophy*, 45-46; Israel, 'a game-changing concept', 30-31.

⁷² Marleen de Vries, *Beschaven!: letterkundige genootschappen in Nederland 1750-1800* (Nijmegen 2001) 24-25.

⁷³ Mijnhardt, *Tot heil van 't Menschdom*, 259-260, 271, 276.

Ook in de werken van het Genootschap is een invloed van dit utilitaristische denken te herkennen. De belangrijkste publicatie die dit toont is een anoniem traktaat over geluk, maar een aantal elementen hieruit komen ook in het werk van andere leden van het Genootschap naar voren. Het centrale argument van dit traktaat houdt in dat het aards geluk enkel bestaat in het vervullen van begeertes, waarbij de grootte van het toegenomen geluk afhankelijk is van de grootte van de begeerte.⁷⁴ Dit komt overeen met een belangrijke utilitaristische invulling van geluk, namelijk als preferentievervulling.⁷⁵

De begeertes zijn niet voor iedereen gelijk, maar hangen af van het individu en de samenleving. Zoals we in de behandeling van het mensbeeld gezien hebben, herkennen een aantal auteurs van het Genootschap een ontwikkeling van het dierlijke naar het menselijke in mensen en samenlevingen. Dit komt hier weer naar voren, omdat de auteur van het traktaat over geluk opmerkt dat er in primitieve samenlevingen primair dierlijke begeertes bestaan. Een uitbreiding van beroepen, die voortkomt uit de sociale aard van de mens, zorgt ervoor dat er een grotere verscheidenheid aan begeertes kan ontstaan.⁷⁶

Om dit helderder te maken vraagt de auteur van dit traktaat om geluk voor te stellen als een cirkel. Hoe groter de begeerte, hoe groter de potentiële cirkel wordt, en daarmee wordt ook het geluk groter als deze cirkel vervuld wordt.⁷⁷ Opvallend genoeg spreekt Zillisen in dezelfde termen van een cirkel over geluk. Hij voegt hieraan echter het element van redelijkheid toe; een begeerte is redelijk als de cirkel ervan vervuld kan worden met de vermogens van een persoon. Als de persoon echter een begeerte heeft wiens cirkel hij niet kan vervullen met zijn vermogens, dan is dit een onredelijke begeerte.⁷⁸

De gelukkige samenleving

Dit is niet enkel een abstracte theorie over hoe de mens individueel geluk kan verwerven, maar moet gezien worden als een opmaat voor een theorie van geluk voor een samenleving. Zillisen geeft namelijk aan dat ook het geluk van de samenleving als cirkel voorgesteld moet worden, waarin elke cirkel van de leden van de samenleving zich bevindt. Door de individuele cirkels te vervullen, vervult de samenleving dus automatisch ook de gehele cirkel.⁷⁹

De concrete betekenis van deze theorie maakt de auteur van het traktaat over geluk direct duidelijk door hieruit een theorie over geld en handel te laten voortvloeien. In een complexe wereld van productie en handel is de enige mogelijkheid om begeertes vervullen een bezit van een grote hoeveelheid geld, omdat hiermee zaken gekocht kunnen worden om de begeertes mee te vervullen.⁸⁰

---

⁷⁴ Auteur onbekend, 'Het waar tijdelijk geluk eenes volks', 51-55.

⁷⁵ Kymlicka, *Contemporary political philosophy*, 14.

⁷⁶ Auteur onbekend, 'Het waar tijdelijk geluk eenes volks', 55-57, 63-66.

⁷⁷ Ibidem, 58-9.

⁷⁸ Zillisen, 'Den mensch in maatschappije', 12-14.

⁷⁹ Ibidem, 15-16.

⁸⁰ Auteur onbekend, 'Het waar tijdelijk geluk eenes volks', 61-66.

Hiermee komt de groeiende welvaart van een volk gelijk te staan aan de ontwikkeling hiervan, omdat dit het volk in staat stelt steeds grotere en complexere begeertes te vervullen. Deze ontwikkeling en groei van begeertes is echter niet oneindig, want op een zeker moment zullen de prijzen zodanig stijgen dat niemand meer in staat is zijn begeertes te vervullen, wat de basis vormt voor het verval van een samenleving.⁸¹

Vanuit hier komt de auteur tot een drietal voorwaarden voor een stabiel gelukkige samenleving. In de eerste plaats moet een positieve handelsbalans behouden worden om de prijzen onder controle te kunnen houden. In de tweede plaats moet individuele vrijheid beschermd worden in de vorm van een bescherming van privaat bezit. Als laatste moet oorlog vermeden worden.⁸² Het is dus te verwachten dat in de *Staatsregeling* naast een algemene utilitaristische bescherming van het volk in brede zin, in plaats van de bescherming van een kleine elite, deze genoemde adviezen in zekere vorm naar voren zullen komen.

Conclusie

In de publicaties van verschillende leden van het Genootschap komt dus een drievoudig mensbeeld naar voren. De mens is door God als redelijk wezen geschapen, wat hem een moreel vermogen geeft en hem verheft boven de dieren. Dit beeld komt in sterke mate overeen met de algemene ideeën van Van der Marck over het natuurrecht zoals dit in de inleiding naar voren kwam. De rede geeft de mens het vermogen om natuurwetten te doorgronden waaruit een moreel vermogen volgt. In het beeld van de verschillende leden van het genootschap wordt dit verder uitgewerkt door te stellen dat deze redelijke vermogens de mens in staat stellen een steeds complexere samenleving te ontwikkelen. Hierin worden sociale verhoudingen steeds belangrijker. Eén van deze sociale verhoudingen is die van de liefde, die ons het concept van afhankelijkheid toont en zo een bewijs voor het bestaan van God vormt.

Uit dit mensbeeld volgt een theorie over geluk. De steeds complexer wordende samenleving zorgt ervoor dat er een steeds grotere verscheidenheid aan begeertes kan ontstaan, die steeds verder af komen te staan van dierlijke begeertes. Een voorwaarde voor het vervullen van deze begeertes, zowel voor het individu als voor de maatschappij, is een bloeiende handel en voldoende geld. Hieruit volgt dus een advies dat een maatschappij een positieve handelsbalans, een bescherming van privaat bezit en een afkeer van oorlog moet kennen om gelukkig te worden.

---

⁸¹ Ibidem, 71-75.

⁸² Ibidem, 82-85.

2. Deugdelijke religiositeit

In de Franse Revolutie werd de waarde van religieuze autoriteiten en openbaring in religie sterk betwijfeld. Hiermee werd op termijn het katholicisme afgewezen en gezocht naar een nieuwe religie voor het revolutionaire Frankrijk. In november 1793 werd de Cultus van de Rede opgericht als alternatief. Kort hierna, in mei 1794, werd onder het bewind van Robespierre de Cultus van het Opperwezen opgericht. Deze beide religies werden in hun oprichting in belangrijke mate ondersteund door het revolutionaire bewind. Buiten deze politieke sfeer om ontstond echter ook nog een derde cultus, namelijk de Cultus van de Theofilantropie.⁸³ Deze derde cultus heeft een belangrijke invloed gehad op het denken binnen het Genootschap en daarmee ook op de *Staatsregeling* van 1798.

Theofilantropie in Frankrijk

In de zomer van het jaar 1796 werkte de Parijse boekhandelaar Jean-Baptiste Chemin-Dupontès zijn ideeën uit, die onder invloed van de bovengenoemden culten, mystieke elementen van de vrijmetselarij en in het bijzonder het denken over religie van Rousseau waren ontstaan. Centraal in dit handboek staat het idee dat God niet uit vrees of hoop aanbeden dient te worden, maar om de wetten van de natuurlijke orde te herkennen. Kennis van deze natuurlijke wetten vormt, zoals ook het beeld van leden van het Genootschap was, de fundering voor moreel gedrag en deugd.⁸⁴

Deze ideeën vormen de basis voor de Theofilantropie, die zijn eerste publieke bijeenkomst op 15 januari 1797 kende. Op 1 mei van dit jaar hield Louis Marie de La Révellière-Lépeaux, die op dat moment één van de vijf directeuren was, de uitvoerende macht in Frankrijk, een toespraak voor de leden van de cultus. Dit betekende een doorbraak voor de Theofilantropie, omdat de cultus erkend was door het Directoire. De nieuwe religie verspreidde zich zo door heel Frankrijk en hield steeds meer diensten in oorspronkelijk katholieke kerken, waaronder de Notre-Dame. Hiermee werd het op termijn vanuit de katholieke kerk als serieuze bedreiging gezien.⁸⁵

Dit succes was echter niet duurzaam. Het Directoire weigerde de religie te nationaliseren en centrale figuren van de cultus kenden financiële problemen, waardoor de voortzetting van de diensten onzeker werd. Hiernaast verloren een aantal centrale principes van de cultus aan kracht, omdat steeds meer atheïsten deel werden. Uiteindelijk werd met de opkomst van een nieuwe idealisering van het burgerschap de Cultus van de Theofilantropie verdrukt.⁸⁶

---

⁸³ Mathiez, *La Théophilanthropie et le Culte décadaire*, 17, 38-39, 309; Deverse, *Theophilanthropy*, 124; Van Gestel, 'Dutch reactions', 291; Charles Lyttle, 'Deistic piety in the cults of the French Revolution', *Church History* 2:1 (1933) 22-40, aldaar 22.

⁸⁴ Mathiez, *La Théophilanthropie et le Culte décadaire*, 79-84, 94.

⁸⁵ Ibidem, 177-179, 265; Deverse, *Theophilanthropy*, 129; Van Gestel, 'Dutch reactions', 291; Lyttle, 'Deistic piety', 32, 36.

⁸⁶ Mathiez, *La Théophilanthropie et le Culte décadaire*, 303-305, 560-561.

De theorie van de Theofilantropie

De ideologie van de Theofilantropie bestaat uit twee centrale elementen. De eerste hiervan is een universalisering of unificering van alle religie. Dit houdt in dat bestaande religies niet worden gezien als unieke geloofssystemen, maar als contingente uitingen van dezelfde oorspronkelijke natuurreligie. Als religie niet voortkomt uit openbaring, komt het voort uit natuurlijke feiten, specifiek de menselijke natuur. Dit betekent dat in elke religie universele kenmerken te vinden zijn die in overeenstemming zijn met de menselijke natuur, die door de geschiedenis altijd gelijk is gebleven. De heilige oorlogen die voortkomen uit religieuze conflicten zouden hiermee ook overbodig worden, waarmee het anti-oorlog sentiment weer naar voren treedt.⁸⁷ Hiernaast komt het belang van het begrijpen van de menselijke natuur uit het eerste hoofdstuk hier naar voren.

Het tweede kenmerk van de Theofilantropie is dat het niet gericht is op verering, maar op deugd. Het innerlijke van de mens is automatisch gericht op God of het universele Opperwezen, dus ligt de taak van religie in het sturen van het externe, het menselijk handelen. Dit krijgt vorm als kennisverwerving, omdat hiermee de natuurwetten en daarmee morele orde in het universum kan worden begrepen.⁸⁸ Ook hier is een overeenkomst te herkennen met het beeld uit de werken van het Genootschap dat de redelijke natuur van de mens verbonden is met de religieuze natuur en zo de grond biedt voor morele kennis.

Theofilantropie in het Genootschap

Om te kunnen herkennen hoe er in de *Staatsregeling* een theofilantropische invloed doorklinkt, zal eerst getoond moeten worden hoe leden van het Genootschap de ideeën van deze cultus overnamen en samenbrachten met hun ideeën over de menselijke aard. Hiervoor zullen de twee hiervoor genoemde elementen in de werken van het Genootschap worden uitgelicht.

Het idee van een universele natuurreligie die achter alle bestaande religies ligt, komt naar voren in het werk van onder andere Van der Willigen. Hij merkt op dat een ‘duisternis van zoo veel Eeuwen’ ten einde is gekomen, want ‘eene zoogenaamde heerschende of praedominante Godsdienst [...] bestaat noch in de Fransche, noch in deeze [de Bataafse] Republiek niet meer.’⁸⁹ Iedereen kan in deze verlichte periode via de rede het bijgeloof van zich afwerpen. Dit houdt in dat gelovigen van verschillende religies samen zullen komen onder de basale religieuze regel van liefde voor naasten en voor God.⁹⁰

---

⁸⁷ Deverse, *Theophilanthropy*, 2-3, 13, 17-18, 97-98, 134-135; Van Gestel, ‘Dutch reactions’, 293; Peter Byrne, *Natural religion and the nature of religion: the legacy of Deism* (Londen 2013) 7-10, 65-69, 112.

⁸⁸ Mathiez, *La Théophilanthropie et le Culte décadaire*, 94; Deverse, *Theophilanthropy*, 137-9; Lyttle, ‘Deistic piety’, 33-34.

⁸⁹ Adriaan van der Willigen, ‘Vertoog over den godsdienst en het publiek onderwijs inzonderheid voor het bataafsch gemeenebest’ in: *Werken van het Genootschap, ter bevordering van waaren godsdienst, deugd, kunst en wetenschap, opgericht in de Bataafsche Republiek* (Grave, Adriaan van Dieren 1797) 1-16, aldaar 3-4.

⁹⁰ *Ibidem*, 5-6.

Het idee van een universele godheid die ten grondslag ligt aan elke religie komt ook in het werk van Servaas naar voren. Deze auteur vraagt zich in zijn werk af hoe er uit een simpel concept van God een grote verscheidenheid aan religies kan ontstaan. Zoals ook in de natuurkunde de verkeerde toepassing van natuurwetten kan leiden tot een verkeerde karakterisering van fenomenen, zo gebeurt dit ook in religie bij een verkeerde toepassing van het godsbegrip. Het verschil tussen de bestaande religies is dus het resultaat van niets anders dan onwetendheid.⁹¹

In het voorgaande hoofdstuk hebben we al gezien dat de religiositeit en redelijkheid in de menselijke natuur ons noodzakelijk zouden wijzen op het bestaan van een Opperwezen. Verder dan kennis van het bestaan van het Opperwezen reikt de menselijke kennis niet. Doordat alle kennis van God enkel kan voortkomen uit onze eigen natuur, zullen we ons beeld van God noodzakelijk afstemmen op onze eigen vermogens. Dit zou er echter toe leiden dat we God voorstellen als iets met fysieke kenmerken of als een wezen wiens kennis afhankelijk is van zintuigen.⁹² In religie gebeurt precies dit, dus moeten we dit zien als niets meer dan bijgeloof.⁹³

Het tweede kenmerk van de Theofilantropie is dat het zich primair richt op deugdelijkheid, waarbij het verering in grote mate afwijst. Ook dit komt bij bovengenoemde auteurs naar voren. Zo stelt Van der Willigen dat godsdienst dient tot de uitbreiding van het menselijk geluk, waarbij hij wel opmerkt dat feesten en publieke diensten kunnen dienen als aanmoediging voor andere mensen om zich te wijden aan het geloof.⁹⁴

Dit lijkt tegenstrijdig met het theofilantropische idee dat verering afgewezen dient te worden, maar de precieze betekenis van dit argument wordt duidelijk als we de positie van Servaas hiermee vergelijken. Hij stelt dat als we ons alleen op een onbewoond eiland zouden bevinden, we wel religieuze gedachten zouden hebben, maar hoogstwaarschijnlijk geen tempels zouden bouwen en religieuze ceremonies zouden uitvoeren. God kent onze geest even goed als de externe wereld, dus heeft God geen erediensten nodig om ons geloof te herkennen. Toch kunnen erediensten een functie hebben als sociale ordening die de morele wetten in herinnering brengt.⁹⁵ Hoogstwaarschijnlijk doelde ook Van der Willigen hierop in zijn beoordeling van publieke diensten als aanmoediging voor anderen.

Conclusie

In het revolutionaire Frankrijk kwam in 1796 en 1797 de Cultus van de Theofilantropie op die snel uitgroeide tot een geloofsovertuiging die kon concurreren met het katholicisme. De centrale elementen van het denken in deze Cultus zijn een universalisering van religie en een nadruk op deugd in plaats van verering. In de werken van Van der Willigen en Servaas zijn deze zelfde kenmerken te herkennen. De universalisering van religie komt naar voren in hun idee dat bestaande religies niets meer zijn dan

---

⁹¹ Servaas, 'Simonides of gedagten over God', 102-106.

⁹² Ibidem, 28-41, 64-67.

⁹³ Ibidem, 55-60.

⁹⁴ Van der Willigen, 'Verloog over den godsdienst', 5-6, 9-11.

⁹⁵ Servaas, 'Simonides of gedagten over God', 86-93.

bijgeloof en hun nadruk op essentiële religieuze kenmerken die alle religies verenigen. Hiernaast wijzen ze de religieuze functie van verering af, maar stellen ze dat publieke diensten enkel dienen om morele regels in herinnering te brengen.

Door deze nadruk op deugdelijkheid via het in herinnering brengen van de morele orde wordt religie aan moraliteit verbonden. Dit leidde er in Frankrijk toe dat de Theofilantropie werd gezien als een fundering voor het leggen van een nieuwe moraal. Aangezien de zedelijkheid van het volk een politieke verantwoordelijkheid was, werd dus ook het invoeren en controleren van religie een verantwoordelijkheid van de staat.⁹⁶ We mogen dus verwachten dat ook in de *Staatsregeling* van de Bataafse Republiek sporen van dit sentiment te herkennen zijn.

---

⁹⁶ Mathiez, *La Théophilantropie et le Culte décadaire*, 23-24, 28; Lyttle, 'Deistic piety', 36-39.

3. De radicale Verlichting in de *Staatsregeling*

Zoals in de inleiding is benoemd, is er een sterke band te herkennen tussen het Genootschap en de opstellers van de *Staatsregeling* van 1798. Deze band wordt in de publicaties van het Genootschap ook niet verborgen, waarmee het aannemelijk is dat deze werken tot op zekere hoogte gezien kunnen worden als uiting van een radicale Bataafse ideologie. Hierbij kan het Genootschap als een soort republiek der letteren van gelijkgestemden worden gezien, waarmee de werken van het Genootschap en de *Staatsregeling* als uitingen van dezelfde gedachtegemeenschap gezien kunnen worden.

Dit gedachtegoed is in de basis het revolutionaire denken waarin de waarden vrijheid, gelijkheid en broederschap centraal staan. Zo is te herkennen dat Van der Willigen de noodzakelijkheid van het bestrijden van bijgeloof onderbouwt met de waarden van vrijheid, gelijkheid en broederschap, die door de patriotten werden overgenomen uit de Franse Revolutie.⁹⁷ Hierin is hij niet alleen, want ook Van der Marck verwijst in een traktaat naar deze waarden als universele waarden voor de mens.⁹⁸ Deze zelfde waarden vormen de fundering voor de Staatsregelingen, te zien in het feit dat ‘Gelijkheid. Vrijheid. Broederschap’ boven de Proclamatie prijkt.⁹⁹

In de vorige twee hoofdstukken hebben we hiernaast een uitgebreider wereldbeeld uiteengezet, met wortels in het utilitarisme en de Theofilantropie. De band van een aantal leden van het Genootschap met de politieke revolutie van 22 januari 1798 en de opstelling van de hierop volgende constitutie, werpt de hypothese op dat de in de vorige hoofdstukken besproken ideeën over de mens en religie weerspiegeld worden in de *Staatsregeling*. Dit hoofdstuk zal deze hypothese bevestigen door eerst theofilantropische kenmerken en hierna de praktische richtlijnen volgend uit het mens- en geluksbeeld in de werken van het Genootschap bloot te leggen in de *Staatsregeling*.

De beschavende staat

Het vorige hoofdstuk heeft twee centrale kenmerken van de Theofilantropie getoond, namelijk het idee van de universaliteit van alle bestaande religies en het aanwijzen van deugdelijkheid als de primaire functie van religie tegenover de functie van verering. Deze beide kenmerken komen terug in artikel XIX van de Burgerlijke en Staatskundige Grondregels:

Elk Burger heeft vrijheid, om God te dienen naar de overtuiging van zijn hart. De Maatschappij verleent, ten dezen opzichte, aan allen gelijke zekerheid en bescherming, mids de

---

⁹⁷ Van der Willigen, ‘Vertoog over den godsdienst’, 6-8; Wyger R.E. Velema, ‘Reform, revolution, and the republican tradition: the case of the Batavian Republic’ in: Susan Richter, Thomas Maissen en Manuela Albertone eds., *Languages of reform in the eighteenth century: when Europe lost its fear of change*. Routledge research in early modern history (Abingdon 2020) 363-383, aldaar 367.

⁹⁸ Van der Marck, ‘De drieërleie wezensbepalingen van den mensch’, 3-4.

⁹⁹ *Staatsregeling voor het Bataafsche Volk 1798: de eerste Grondwet van Nederland*, Joost Rosendaal ed. (Nijmegen 2005) 53.

openbaare orde, door de Wet gevestigd, door hunnen uiterlijken eerdienst nimmer gestoord worde.¹⁰⁰

Het zou moeilijk zijn deze Grondregel te verklaren vanuit een invloed van een atheïstische radicale Verlichting, aangezien het waarschijnlijker zou zijn dat er in de Republiek een algemeen verbod op religie of een sterke promotie van een rationele Cultus zou bestaan zoals in het Frankrijk van Robespierre.¹⁰¹ In de Theofilantropie is echter elke religie in zoverre gelijk als het een onvermijdelijke dwaling vanuit een kern van ware natuurreligie vormt. Door de primaire dwaling van de nadruk op publieke verering te verbieden, kan elke religie gereduceerd worden tot een sociale bevestiging van zedelijke normen, de kern van religie zoals de Theofilantropie deze begrijpt. De onaannemelijkheid van een atheïstisch sentiment in de *Staatsregeling* wordt verder bevestigd door artikel VIII van de Algemeene Beginselen, waarin wordt gesteld dat het algemeen aanvaarden van een Opperwezen door de samenleving de onderlinge banden versterkt.¹⁰²

Ook op andere plekken in de *Staatsregeling* zien we een nadruk op deugd terugkomen. Het eerste artikel van de Algemeene Beginselen drukt dit direct uit, door te stellen dat ‘beschaving van verstand en zeden’ het doel is van de maatschappij.¹⁰³ Hierom moet de deugdelijkheid zo goed mogelijk bevorderd worden.¹⁰⁴ Een belangrijke rol is hierbij weggelegd voor de Agent van Nationaale Opvoeding, een functie die in 1798 door Theodorus van Kooten, lid van het Genootschap, vervuld werd. Deze moet zich richten op ‘de vorming der Nationaale Zeden’, wat deze Agent doet door het bevorderen van onderwijs, kunst en wetenschap.¹⁰⁵ Hiervoor kan geld gebruikt worden uit een Nationaal Fonds dat eerder beheerd werd door de kerk.¹⁰⁶ Hier komen dus de centrale elementen uit de naam van het genootschap in de *staatsregeling* samen; godsdienst, deugd, kunst en wetenschap.

Deze nadruk op deugd past in een bredere verlichtingsideologie waarin de intellectuele elite een verantwoordelijkheid kreeg om het volk te beschaven. Dit kreeg in Nederland vorm in pogingen de taal te standaardiseren en meer kennis bij het volk te brengen.¹⁰⁷ Een genootschap dat hier in belangrijke mate aan bijdroeg was de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen.¹⁰⁸

De gelukkige staat

De nadruk op geluk, zowel voor het individu als voor de maatschappij als geheel, die bij verschillende auteurs van het Genootschap terug te vinden is, kan ook herkend worden in de politieke sfeer van de Bataafse Republiek. Zo werd bij de opening van de Nationale Vergadering in 1796 gesteld dat het doel

---

¹⁰⁰ Ibidem, 62.

¹⁰¹ Lyttle, ‘Deistic piety’, 26-27.

¹⁰² *Staatsregeling voor het Bataafsche Volk*, 60.

¹⁰³ Ibidem, 60.

¹⁰⁴ Ibidem, 69.

¹⁰⁵ Ibidem, 90; Auteur onbekend, ‘Vervolg van de naamlijst der leden’, viii.

¹⁰⁶ *Staatsregeling voor het Bataafsche Volk*, 155-156.

¹⁰⁷ De Vries, *Beschaven!*, 31.

¹⁰⁸ Mijnhardt, *Tot Heil van 't Menschdom*, 269-271.

van dit orgaan de bevordering van het nationaal geluk is.¹⁰⁹ Ook de coup van 22 januari 1798 werd in een proclamatie gerechtvaardigd met het argument dat het doel was het geluk te brengen naar het Nederlandse volk.¹¹⁰ Eenzelfde sentiment komt in de *Staatsregeling* van 1798 naar voren, maar hier met een specifiek utilitaristische invulling van het geluksbegrip.

Zoals in het eerste hoofdstuk al is benoemd werd de vroegmoderne politieke uitwerking van utilitaristische gelukstheorieën gekenmerkt in de bescherming van een onderdrukte meerderheid tegenover de belangen van een kleine elite. De meest heldere uiting hiervan in de *Staatsregeling* komt naar voren in artikel XLVIII van de Grondregels: De Maatschappij, bedoelende in alles de welvaart van alle haare Leden, verschaft arbeid aan den nijveren, onderstand aan den Onvermogenen.¹¹¹ In deze passage komt naar voren dat het oogmerk van de maatschappij het welzijn van de leden van de gemeenschap is. Dit is op zichzelf onvoldoende om het te karakteriseren als radicaal of utilitaristisch, maar één woord uit deze passage maakt dit toch een bijzonder radicale stelling, namelijk ‘alle’. De welvaart van de maatschappij werd niet gelijkgesteld of primair gekoppeld aan het welzijn van de hogere standen, maar gedefinieerd in termen van de welvaart van elk lid, dus ook de grote groepen arbeiders en boeren in de Republiek.

Dit utilitaristisch denken over geluk leidde voor leden van het Genootschap tot de formulering van praktische richtlijnen voor een gelukkige maatschappij, namelijk het behouden van een positieve handelsbalans, het beschermen van privaat bezit en individuele vrijheden en als laatste het vermijden van oorlog. Het radicale verlichtingsdenken dat ook in de werken van het Genootschap gepresenteerd werd, komt hier in de *Staatsregeling* het sterkst naar voren, omdat de genoemde richtlijnen allen vertaald zijn naar concrete artikelen in de *Staatsregeling*.

Het behoud van een positieve handelsbalans is hiervan het minst expliciet te herkennen, maar de artikelen LII en LIII tonen een beleid van de bevordering van industrie en vrijhandel, wat onder invloed van het denken van Adam Smith gezien werd als bevorderlijk voor de handelsbalans en daarmee voor de welvaart.¹¹² Concreet werden al vanaf 2 maart 1795 pogingen gedaan door lid van het Genootschap Jacobus Blauw namens de Nationale Vergadering een handelsverdrag met Frankrijk te sluiten om erkenning van de Bataafse Republiek te garanderen en de handel verder te bevorderen.¹¹³

Op verschillende manieren komt ook het verlichtingsideaal van de bescherming van privaat bezit en individuele vrijheden naar voren in de *Staatsregeling*. Zo is in artikel I van de Algemeene Beginselen direct te zien dat de bescherming van ‘Goederen’ tot het oogmerk van de samenleving behoort.¹¹⁴ Eenzelfde sentiment wordt in artikel XLI van de Grondregels geuit: ‘niemand kan van het

---

¹⁰⁹ De Vries, *Verlicht en vilein*, 415.

¹¹⁰ Rutjes, *Door gelijkheid gegrepen*, 29.

¹¹¹ *Staatsregeling voor het Bataafsche Volk*, 67.

¹¹² *Ibidem*, 67; Israel, *The Enlightenment that failed*, 374.

¹¹³ Oddens, *Pioniers in schaduwbeeld*, 69-70.

¹¹⁴ *Staatsregeling voor het Bataafsche Volk*, 60.

geringst gedeelte van zijn eigendom, buiten zijne toestemming, beroofd worden'.¹¹⁵ Hiernaast is de bescherming van de vrijheid van drukpers en de vrijheid van godsdienst te herkennen in respectievelijk artikel XVI en artikel XIX van de Grondregels.¹¹⁶

Tegelijkertijd was de positie van de Constituerende Vergadering zelf een vorm van inperking van de democratische vrijheid van het volk. In de loop van achttiende eeuw had, met name onder invloed van de Amerikaanse Revolutie, het begrip volkssoevereiniteit sterk aan populariteit gewonnen. Onder radicale verlichtingsdenkers was hieruit het idee ontstaan dat een directe democratie de enige juiste staatsvorm was.¹¹⁷ Ook in de werken van het Genootschap wordt dit sentiment in een recensie geuit wanneer gesteld wordt dat zij voorstander zijn van een 'zuivere democratie'.¹¹⁸ Dit werd opgelost door de grondwet te presenteren als de wetten voor de politieke orde, een sociaal contract, waarmee het de wil van het volk representeerde.¹¹⁹

Als laatste zien we in artikel LXVIII een afwijzing van elke vorm van expansieve oorlogsvoering voor de Bataafse Republiek: 'Het Bataafsche Volk vat nimmer de wapenen op dan ter handhaving zijner vrijheid, ter bewaaringe van zijn grondgebied, en ter verdediging zijner Bondgenoten.'¹²⁰ Enkel als de Bataafse Republiek of een van de bondgenoten van de Republiek zou worden aangevallen kon dit als rechtvaardiging dienen om de wapens op te pakken.

---

¹¹⁵ Ibidem, 66.

¹¹⁶ Ibidem, 62.

¹¹⁷ Rutjes, *Door gelijkheid gegrepen*, 69-72.

¹¹⁸ Auteur Onbekend, 'Onpartijdige beoordeelingen zo van oorspronkelijke als in het Nederduitsch overgebrachte werken, waar van eenige ook in andere taalen naar het Hollandsch gerecenseerd zijn, als ook beknopte beoordeelingen van merkwaardige buitenlandsche schriften, enz.' in: *Eerste proeven van het Genootschap, ter bevordering van waaren godsdienst, deugd, kunst en wetenschap* (Grave, Adriaan van Dieren 1798) afzonderlijk gepagineerd 1-40, aldaar 22.

¹¹⁹ Rutjes, *Door gelijkheid gegrepen*, 83-88.

¹²⁰ *Staatsregeling voor het Bataafsche Volk*, 70.

Conclusie

‘De *Staatsregeling* is ook om een andere reden interessant om te lezen. Het analyseren van de taal waarin ze is opgetekend, geeft inzicht in de geest van de Verlichting.’¹²¹ Op 22 januari 1798 pleegt een groep radicale leden van de Nationale Vergadering een coup om sneller tot de opstelling van een constitutie te komen. Op 6 maart van dit jaar is het voorstel compleet en dit wordt in een referendum voorgelegd aan het Nederlandse volk. Met het aannemen van dit voorstel heeft de Bataafse Republiek vanaf 1 mei 1798 een constitutie, de eerste grondwet van Nederland.¹²²

De leden van de Constituerende Vergadering bestonden in een complex netwerk van radicale intellectuelen. De belangrijkste plaats waar deze intellectuelen hun ideeën konden uitwisselen was in een aantal genootschappen die in de achttiende eeuw ontstonden. Het Genootschap, ter bevordering van waaren godsdienst, deugd, kunst en wetenschap, opgericht in de Bataafsche Republiek functioneerde als republiek der letteren voor een aantal radicale intellectuelen en leden van de Constituerende Vergadering, waarin zij dus de mogelijkheid hadden radicale verlichtingsideeën uit te wisselen.

Het doel van deze studie was te onderzoeken op welke manieren het *Ontwerp van Staatsregeling voor het Bataafsche Volk door de Constituerende Vergadering ter goedkeuring of afkeuring aan hetzelve volk voorgedragen* van 1798 de contemporaine radicale cultuur-filosofische denkkaders onder invloed van de Theofilantropie die naar voren komen in de werken van het “Genootschap, ter bevordering van waaren godsdienst, deugd, kunst en wetenschap, opgericht in de Bataafsche Republiek” weerspiegelt.

Deze radicale cultuur-filosofische denkkaders zijn primair naar voren gekomen in de vorm van een utilitaristische gelukstheorie, waarin geluk wordt gedefinieerd als het vervullen van begeertes. Deze gelukstheorie is gegrond in een drievoudig mensbeeld dat in sterke mate beïnvloed is door ideeën over natuurrecht van contemporaine verlichtingsdenkers. God heeft de mens als redelijk wezen geschapen. Dit biedt de mens, naast een moreel vermogen, de mogelijkheid een complexe samenleving te ontwikkelen met een steeds groter belang voor sociale verhoudingen. In deze complexe samenleving kunnen begeertes zich ontwikkelen door het ontstaan van handel en industrie. De waarde van het geluk van de vervulling van deze begeertes is niet afhankelijk van de status van de persoon die deze preferentie vervult.

Deze theorie leidde tot de formulering van drie concrete adviezen voor een gelukkige maatschappij, namelijk dat er een positieve handelsbalans moet bestaan, dat privaat bezit en individuele vrijheden beschermd moeten worden en dat oorlog moet worden vermeden. Elk van deze voorstellen komt terug in artikelen van de *Staatsregeling* en in het handelen van politieke actoren. Zo werd vrijhandel bevorderd en werd gepoogd een handelsalliantie met Frankrijk op te zetten. Hiernaast

---

¹²¹ Rosendaal, ‘De eerste Nederlandse grondwet’, 11.

¹²² Ibidem, 22-4.

was de bescherming van privaat bezit en de bescherming van de vrijheid van godsdienst en drukpers uitgewerkt en werd geformuleerd dat oorlog enkel ter verdediging gevoerd dient te worden. Dit komt bij een meer algemene formulering van de gelijke waarde van het geluk van elk individu in de samenleving.

Dit mensbeeld kende voor de leden van het Genootschap een sterke religieuze component. Dit religieuze was echter niet overeenkomstig met een traditionele interpretatie van religie, maar sterk geïnspireerd door de Franse Cultus van de Theofilantropie. Deze kende twee centrale elementen, namelijk een universalisering van alle bestaande religies en een nadruk op deugd die gepaard gaat met een afwijzing van verering.

Deze twee elementen komen ook terug in de Staatsregeling. Een verbod op publieke verering betekende dat religie noodzakelijk gereduceerd werd tot het voor de Theofilantropie essentiële kenmerk van een nadruk op deugd. De nadruk op deugd komt ook terug op verschillende plekken waar volksopvoeding centraal blijkt te staan in de *Staatsregeling*. Hiermee geeft de *Staatsregeling* niet alleen inzicht in de geest van de Verlichting, maar geeft de geest van de Verlichting ook inzicht in de *Staatsregeling*.

Deze benadering van de intellectuele geschiedenis van de Verlichting als grond voor de politieke sfeer in de Bataafse Republiek biedt een alternatief voor het voorstel van Van Sas. In reactie op het cultuurhistorische werk van Kloek en Mijnhardt stelt hij voor terug te keren naar een benadering waarin het primaat bij de politieke sfeer ligt om de culturele of intellectuele sfeer te begrijpen. De politieke debatten en de *Staatsregeling* die daar het resultaat van was, zijn echter niet ex nihilo ontstaan. Een risico dat Van Sas terecht opmerkt in de culturele benadering is een te grote focus op de droom, zonder daarbij de daad mee te nemen. Tegelijk kan de historicus zich niet richten op de daad zonder te herkennen hoe deze is voortgekomen uit de achterliggende droom.

De Nederlandse Verlichting is lang in termen van conservatisme, primair in een invloed van Spinoza, geduid. Voornamelijk door de autoriteit van het werk van Israel is Spinoza symbool komen te staan voor de belangrijkste aspecten van de radicale Verlichting, namelijk een afwijzing van religieuze autoriteit en een democratisch republicanisme. Spinoza heeft dit programma als eerste coherent geformuleerd, en vrijwel de gehele radicale Verlichting wordt gezien als een verzameling pogingen dit programma te herformuleren en opnieuw toe te passen.

Deze studie heeft deze conservatieve en atheïstische interpretatie losgelaten, door te laten zien hoe de radicale verlichtingstheorie van het utilitarisme voor Nederlandse intellectuelen in de late achttiende eeuw kon samenhangen met een theofilantropische poging om religie te herdefiniëren en daarmee onderdeel van de radicale Verlichting te maken. Dit leidt tot een alternatief beeld van de radicale Verlichting in de Republiek, waarin contemporaine natuurrechtdenkers als Rousseau en Wolff, en theoretici van een cultus belangrijker invloeden waren dan Spinoza. In de overname van deze theorieën worden zelfs posities ingenomen die expliciet ingaan tegen ideeën van Spinoza. Zo gaat het idee van een fundamentele gelijkheid tussen mensen die Van der Marck herkent direct in tegen het

mensbeeld van Spinoza, dat wordt gekenmerkt door een machtsstrijd en ongelijkheid. Door het aanwijzen van een religieus element als essentieel onderdeel van de menselijke natuur door leden van het Genootschap vindt een fundamentele afwijzing van het mens- en wereldbeeld van Spinoza plaats, omdat dit een atheïstisch geformuleerd beeld was.¹²³

Dit opent wegen voor verder onderzoek in contemporaine invloeden in het denken van radicale intellectuelen in de Republiek. De mogelijke invloed van Rousseau in het mensbeeld van de leden van het Genootschap is kort benoemd, maar hierbij is nog niet uitgewerkt hoe de invloed van Rousseau in de theorie van de Theofilantropie doorwerkt in het religieuze denken van de leden van het Genootschap. Ook had het idee van het sociaal contract van Rousseau een significante invloed in de totstandkoming van de *Staatsregeling*.¹²⁴ Een volledige uitwerking van onder andere deze onderliggende invloed gaat voorbij de doelen van de huidige studie, maar is in de toekomst noodzakelijk voor een volledig begrip van de radicale Verlichting in de Republiek.

---

¹²³ Jansen, *Natuurrecht of Romeins recht*, 94-96.

¹²⁴ Rosendaal, 'De eerste Nederlandse grondwet', 40.

Bibliografie

Bronnen

Auteur onbekend, 'Vervolg van de naamlijst der leden van het Genootschap enz.' in: *Eerste proeven van het Genootschap, ter bevordering van waaren godsdienst, deugd, kunst en wetenschap* (Grave, Adriaan van Dieren 1798) vii-xii.

Auteur Onbekend, 'Onpartijdige beoordeelingen zo van oorspronkelijke als in het Nederduitsch overgebrachte werken, waar van eenige ook in andere taalen naar het Hollandsch gerecenseerd zijn, als ook beknopte beoordeelingen van merkwaardige buitenlandsche schriften, enz.' in: *Eerste proeven van het Genootschap, ter bevordering van waaren godsdienst, deugd, kunst en wetenschap* (Grave, Adriaan van Dieren 1798) afzonderlijk gepagineerd 1-40.

Auteur onbekend, 'Voorrede' in: *Werken van het Genootschap, ter bevordering van waaren godsdienst, deugd, kunst en wetenschap, opgericht in de Bataafsche Republiek* (Grave, Adriaan van Dieren 1797) v-x.

Auteur onbekend, 'Naamlijst der leden van het Genootschap enz.' in: *Werken van het Genootschap, ter bevordering van waaren godsdienst, deugd, kunst en wetenschap, opgericht in de Bataafsche Republiek* (Grave, Adriaan van Dieren 1797) xi-xvi.

Auteur onbekend, 'Verhandeling over het waar tijdelijk geluk eenes volks' in: *Werken van het Genootschap, ter bevordering van waaren godsdienst, deugd, kunst en wetenschap, opgericht in de Bataafsche Republiek* (Grave, Adriaan van Dieren 1797) afzonderlijk gepagineerd 49-86.

Marck, Frederik Adolf van der, 'Verhandeling over de drieërleie wezensbepalingen van den mensch, en zijne daar uit vloeiende rechten van gelijkheid en vrijheid' in: *Eerste proeven van het Genootschap, ter bevordering van waaren godsdienst, deugd, kunst en wetenschap* (Grave, Adriaan van Dieren 1798) afzonderlijk gepagineerd 1-28.

Marck, Frederik Adolf van der, 'Verhandeling over het schijn- en waare goed als mede het gewaande tweeërle stehouderschap gods op deze aarde. voorts de heerschappij der mannen over hunne vrouwen' in: *Werken van het Genootschap, ter bevordering van waaren godsdienst, deugd, kunst en wetenschap, opgericht in de Bataafsche Republiek* (Grave, Adriaan van Dieren 1797) afzonderlijk gepagineerd 27-58.

Moens, Petronella, 'Zonder waaren godsdienst bestaat geen geluk' in: *Eerste proeven van het Genootschap, ter bevordering van waaren godsdienst, deugd, kunst en wetenschap* (Grave, Adriaan van Dieren 1798) afzonderlijk gepagineerd 1-14.

Servaas, W., 'Simonides of gedagten over God en godsdienst medegedeeld aan eenen vriend van waare Verlichting, deugd en godsdienst' in: *Eerste proeven van het Genootschap, ter bevordering van*

waaren godsdienst, deugd, kunst en wetenschap (Grave, Adriaan van Dieren 1798) afzonderlijk gepagineerd 1-156.

Staatsregeling voor het Bataafsche Volk 1798: de eerste Grondwet van Nederland, Joost Rosendaal ed. (Nijmegen 2005).

Willigen, Adriaan van der, 'Aantekeningen betreffende de levensloop van Adriaan van der Willigen' in: *De levensloop van Adriaan van der Willigen (1766-1841): een autobiografie uit een tijdperk van overgang*, C.J.M. van der Heijden en J.G.M. Sanders ed.. Egodocumenten (Hilversum 2010) 53-685.

Willigen, Adriaan van der, 'Vertoog over den godsdienst en het publiek onderwijs inzonderheid voor het bataafsch gemeenebest' in: *Werken van het Genootschap, ter bevordering van waaren godsdienst, deugd, kunst en wetenschap, opgericht in de Bataafsche Republiek* (Grave, Adriaan van Dieren 1797) afzonderlijk gepagineerd 1-16.

Zillisen, C., 'Wijsgeerige beschouwingen van den mensch in maatschappije' in: *Eerste proeven van het Genootschap, ter bevordering van waaren godsdienst, deugd, kunst en wetenschap* (Grave, Adriaan van Dieren 1798) afzonderlijk gepagineerd 1-48.

Literatuur

Ankersmit, F.R., 'Een blauwdruk van Blauwdrukken', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 117 (2002) 482-494.

Buijs, Petrus, *De eeuw van het geluk: Nederlandse opvattingen over geluk ten tijde van de Verlichting, 1658-1835* (Hilversum 2007).

Bunge, Wiep van, *From Bayle to the Batavian Revolution: essays on philosophy in the Eighteenth-Century Dutch Republic*. Brill's Studies in Intellectual History (Leiden-Boston 2019).

Bunge, Wiep van, *De Nederlandse Republiek, Spinoza en de radicale Verlichting* (Amsterdam 2010).

Byrne, Peter, *Natural religion and the nature of religion: the legacy of deism* (Londen 2013).

Chartier, Roger, *The cultural origins of the French Revolution*, vert. Lydia G. Cochrane (Durham-Londen 1991).

Chisick, Harvey, 'Of radical and moderate Enlightenment' in: Ducheyne, Steffen red., *Reassessing the radical Enlightenment* (Londen-New York 2017) 61-79.

Collingwood, R.G., *The idea of history* (Oxford 1980).

De Champs, Emmanuelle, *Enlightenment and utility: Bentham in French, Bentham in France* (Cambridge 2015).

- Deverse, Jonathan Douglas, *Theophilanthropy: civil religion and secularization in the French Revolution* (z.p. 2015).
- Dussen, W.J. van der, *History as a science: Collingwood's philosophy of history* (Meppel 1980).
- Elias, A.M. en C.M. Schölvink, *Volksrepresentanten en wetgevers: de politieke elite in de Bataafs-Franse tijd 1796-1810* (Amsterdam 1991).
- Frijhoff, Willem en Marijke Spies, 'Hoe cultureel mag cultuurgeschiedenis zijn? Rond het ijkpunt 1650', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 117 (2002) 471-481.
- Gestel, Paul van, 'Dutch reactions to Thomas Paine's Age of Reason', *Studies on Voltaire and the eighteenth century* 178 (1999), 271-301.
- Gliozzo, Charles A., 'The philosophes and religion: intellectual origins of the dechristianization movement in the French Revolution', *Church History* 40:3 (September 1971) 273-283.
- Heijden, C.J.M. van der en J.G.M. Sanders ed., *De levensloop van Adriaan van der Willigen (1766-1841): een autobiografie uit een tijdperk van overgang*. Egodocumenten (Hilversum 2010).
- Israel, Jonathan I., *The Enlightenment that failed: ideas, revolution, and democratic defeat, 1748–1830* (Oxford 2019).
- Israel, Jonathan I., 'Dutch Golden Age politics and the rise of the radical Enlightenment: an overview' in: Sonja Lavaert en Winfried Schröder red., *The Dutch Legacy: Radical Thinkers of the 17th Century and the Enlightenment* (Leiden-Boston 2017) 35-61.
- Israel, Jonathan I., "'Radical Enlightenment": a game-changing concept' in: Ducheyne, Steffen red., *Reassessing the radical Enlightenment* (Londen-New York 2017) 15-47.
- Jacob, Margaret C., 'The radical Enlightenment: a heavenly city with many mansions', in: Ducheyne, Steffen red., *Reassessing the radical Enlightenment* (Londen-New York 2017) 48-60.
- Jacob, Margaret C., *The radical Enlightenment: pantheists, freemasons and republicans* (Londen-Boston 1981).
- Jansen, C.J.H., *Natuurrecht of Romeins recht: een studie over leven en werk van F.A. van der Marck (1719-1800) in het licht van de opvattingen van zijn tijd* (Leiden 1987).
- Kloek, Joost en Wijnand W. Mijnhardt, *1800: blauwdrukken voor een samenleving*. De Nederlandse cultuur in Europese context (Den Haag 2001).
- Kymlicka, Will, *Contemporary political philosophy: an introduction* (New York 2002).

Leeb, Leonard I., *The ideological origins of the Batavian Revolution: history and politics in the Dutch Republic 1747-1800* (Den Haag 1973).

Lyttle, Charles, 'Deistic piety in the cults of the French Revolution', *Church History* 2:1 (1933) 22-40.

Mijnhardt, Wijnand W., "'1800" Ter discussie: een repliek,' *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 117 (2002) 507-518.

Mijnhardt, Wijnand W., *Tot heil van 't menschdom: culturele genootschappen in Nederland, 1750-1815*. Nieuwe Nederlandse Bijdragen tot de Geschiedenis der Geneeskunde en der Natuurwetenschappen (Amsterdam 1988).

Mathiez, A., *La Théophilanthropie et le Culte décadaire, 1796-1801: essai sur l'histoire religieuse de la Révolution* (Parijs 1903).

Oddens, Joris, *Pioniers in schaduwbeeld: het eerste parlement van Nederland 1796-1798* (Nijmegen 2012).

Roche, Daniel, *France in the Enlightenment*, vert. Arthur Goldhammer (Cambridge-London 1998).

Rosendaal, Joost, 'De eerste Nederlandse grondwet' in: *Staatsregeling voor het Bataafsche Volk 1798: de eerste Grondwet van Nederland* (Nijmegen 2005).

Rosendaal, Joost, *Bataven! Nederlandse vluchtelingen in Frankrijk 1787-1795* (Nijmegen, 2003).

Rutjes, Mart, *Door gelijkheid gegrepen: democratie, burgerschap en staat in Nederland 1795-1801* (Nijmegen 2012).

Sas, N.C.F. van, 'De burger als eunuch', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 117 (2002) 495-506.

Velema, Wyger R.E., 'Reform, revolution, and the republican tradition: the case of the Batavian Republic' in: Susan Richter, Thomas Maissen en Manuela Albertone red., *Languages of reform in the eighteenth century: when Europe lost its fear of change*. Routledge research in early modern history (Abingdon 2020) 363-383.

Veltman-van den Bos, Ans J., *Petronella Moens (1762-1843): de vriendin van 't vaderland* (Nijmegen 2000).

Vries, Marleen de, *Verlicht en vilein: een biografie van achttiende-eeuws Nederland* (Amsterdam 2023).

Vries, Marleen de, *Beschaven! Letterkundige genootschappen in Nederland 1750-1800* (Nijmegen 2001).

Bijlage 1: Overzicht van de verschillende titels in de *Werken en Eerste proeven op volgorde*

Werken van het Genootschap, ter bevordering van waaren godsdienst, deugd, kunst en wetenschap, opgericht in de Bataafse Republiek (Grave, Adriaan van Dieren 1797).

Auteur onbekend, 'Voorrede' in: *Werken van het Genootschap, ter bevordering van waaren godsdienst, deugd, kunst en wetenschap, opgericht in de Bataafsche Republiek* (Grave, Adriaan van Dieren 1797) v-x.

Auteur onbekend, 'Naamlijst der leden van het Genootschap enz.' in: *Werken van het Genootschap, ter bevordering van waaren godsdienst, deugd, kunst en wetenschap, opgericht in de Bataafsche Republiek* (Grave, Adriaan van Dieren 1797) xi-xvi.

Auteur onbekend, 'Verhandeling over het waar tijdelijk geluk eenes volks' in: *Werken van het Genootschap, ter bevordering van waaren godsdienst, deugd, kunst en wetenschap, opgericht in de Bataafsche Republiek* (Grave, Adriaan van Dieren 1797) afzonderlijk gepagineerd 49-86.

Willigen, Adriaan van der, 'Verhoog over den godsdienst en het publiek onderwijs inzonderheid voor het bataafsch gemeenebest' in: *Werken van het Genootschap, ter bevordering van waaren godsdienst, deugd, kunst en wetenschap, opgericht in de Bataafsche Republiek* (Grave, Adriaan van Dieren 1797) afzonderlijk gepagineerd 1-16.

Marck, Frederik Adolf van der, 'Verhandeling over het schijn- en waare goed als mede het gewaande tweeërlei stedeouderschap gods op deze aarde. voorts de heerschappij der mannen over hunne vrouwen' in: *Werken van het Genootschap, ter bevordering van waaren godsdienst, deugd, kunst en wetenschap, opgericht in de Bataafsche Republiek* (Grave, Adriaan van Dieren 1797) afzonderlijk gepagineerd 27-58.

Robinson, A., 'Verkorte geschiedenis der vervolging van christenen door jooden, heidenen en christenen', vert. onbekend, in: *Werken van het Genootschap, ter bevordering van waaren godsdienst, deugd, kunst en wetenschap, opgericht in de Bataafsche Republiek* (Grave, Adriaan van Dieren 1797) afzonderlijk gepagineerd i-xxiv en 25-62.

Auteur onbekend, 'Mengelwerk, behelzende nieuwe ontdekkingen en gemaakte vorderingen in alle vakken van kunsten en wetenschappen, berichten van lofwaardige daaden, en aanmerkenswaardige bijzonderheden, levensschetsen, anecdotes &c.' in: *Werken van het Genootschap, ter bevordering van waaren godsdienst, deugd, kunst en wetenschap, opgericht in de Bataafsche Republiek* (Grave, Adriaan van Dieren 1797) afzonderlijk gepagineerd 7-38.

Auteur onbekend, 'Onpartijdige beoordeelingen zo van oorspronkelijke als in het nederduitsch overgebrachte werken, waar van eenige ook in andere taalen naar het hollandsch gerecenseerd

zijn, als ook beknopte beoordeelingen van merkwaardige buitenlandsche schriften, enz.’ in: *Werken van het Genootschap, ter bevordering van waaren godsdienst, deugd, kunst en wetenschap, opgericht in de Bataafsche Republiek* (Grave, Adriaan van Dieren 1797) afzonderlijk gepagineerd 39-76.

Gelder, Jacob de, ‘Programma. De ondergetekende aan zijne medeburgeren. Heil en broederschap’ in: *Werken van het Genootschap, ter bevordering van waaren godsdienst, deugd, kunst en wetenschap, opgericht in de Bataafsche Republiek* (Grave, Adriaan van Dieren 1797) afzonderlijk gepagineerd 1-9.

Gelder, Jacob de, ‘Bericht van intekening op eene complete cursus der mathematische wetenschappen, welke ten voordeele van het nieuw opgerichte instituut ter bevordering der wis- en werktuigkundige wetenschappen te Rotterdam, door den burger Jacob De Gelder mathematicus aldaar, zal uitgegeven worden’ in: *Werken van het Genootschap ter bevordering van waaren godsdienst, deugd, kunst en wetenschap, opgericht in de Bataafsche Republiek* (Grave, Adriaan van Dieren 1797) afzonderlijk gepagineerd 9-11.

Eerste proeven van het Genootschap, ter bevordering van waaren Gods godsdienst, deugd, kunst en wetenschap (Grave, Adriaan van Dieren 1798).

Auteur onbekend, ‘Voorrede’ in: *Eerste proeven van het Genootschap, ter bevordering van waaren godsdienst, deugd, kunst en wetenschap* (Grave, Adriaan van Dieren 1798) iii-vi.

Auteur onbekend, ‘Vervolg van de naamlijst der leden van het Genootschap enz.’ in: *Eerste proeven van het Genootschap, ter bevordering van waaren godsdienst, deugd, kunst en wetenschap* (Grave, Adriaan van Dieren 1798) vii-xii.

Hoeufft, J.H., ‘Est quedam flere voluptas’ in: *Eerste proeven van het Genootschap, ter bevordering van waaren godsdienst, deugd, kunst en wetenschap* (Grave, Adriaan van Dieren 1798) afzonderlijk gepagineerd 1-4.

Moens, Petronella, ‘De volks-Verlichting’ in: *Eerste proeven van het Genootschap, ter bevordering van waaren godsdienst, deugd, kunst en wetenschap* (Grave, Adriaan van Dieren 1798) afzonderlijk gepagineerd 1-4.

Willigen, Adriaan van der, ‘Aan de vriendschap’ in: *Eerste proeven van het Genootschap, ter bevordering van waaren godsdienst, deugd, kunst en wetenschap* (Grave, Adriaan van Dieren 1798) afzonderlijk gepagineerd 1-2.

Servaas, W., ‘Simonides of gedagten over God en godsdienst medegedeeld aan eenen vriend van waare Verlichting, deugd en godsdienst’ in: *Eerste proeven van het Genootschap, ter*

bevordering van waaren godsdienst, deugd, kunst en wetenschap (Grave, Adriaan van Dieren 1798) afzonderlijk gepagineerd 1-156.

Hoeffft, J.H. 'D. rationis' in: *Eerste proeven van het Genootschap, ter bevordering van waaren godsdienst, deugd, kunst en wetenschap* (Grave, Adriaan van Dieren 1798) afzonderlijk gepagineerd 1-4.

Hoeffft, J.H. 'Aan de rede', vert. D.S.G.V., in: *Eerste proeven van het Genootschap, ter bevordering van waaren godsdienst, deugd, kunst en wetenschap* (Grave, Adriaan van Dieren 1798) afzonderlijk gepagineerd 1-3.

Hensuma, Hermanus, 'Aan de grondleggers en bestuurders van het Genootschap ter bevordering van Godsdienst, Deugd, Kunst en Wetenschap, in de Bataafsche Republiek' in: *Eerste proeven van het Genootschap, ter bevordering van waaren godsdienst, deugd, kunst en wetenschap* (Grave, Adriaan van Dieren 1798) afzonderlijk gepagineerd 1-6.

Moens, Petronella, 'Zonder waaren godsdienst bestaat geen geluk' in: *Eerste proeven van het Genootschap, ter bevordering van waaren godsdienst, deugd, kunst en wetenschap* (Grave, Adriaan van Dieren 1798) afzonderlijk gepagineerd 1-14.

Zillisen, C., 'Wijsgeerige beschouwingen van den mensch in maatschappije' in: *Eerste proeven van het Genootschap, ter bevordering van waaren godsdienst, deugd, kunst en wetenschap* (Grave, Adriaan van Dieren 1798) afzonderlijk gepagineerd 1-48.

Moens, Petronella, 'Tafereel van de rampen des oorlogs en de zaligheden van den vrede' in: *Eerste proeven van het Genootschap, ter bevordering van waaren godsdienst, deugd, kunst en wetenschap* (Grave, Adriaan van Dieren 1798) afzonderlijk gepagineerd 1-27.

Marck, Frederik Adolf van der, 'Verhandeling over de drieërleie wezensbepalingen van den mensch, en zijne daar uit vloeiende rechten van gelijkheid en vrijheid' in: *Eerste proeven van het Genootschap, ter bevordering van waaren godsdienst, deugd, kunst en wetenschap* (Grave, Adriaan van Dieren 1798) afzonderlijk gepagineerd 1-28.

N., 'De Lente' in: *Eerste proeven van het Genootschap, ter bevordering van waaren godsdienst, deugd, kunst en wetenschap* (Grave, Adriaan van Dieren 1798) afzonderlijk gepagineerd 1-2.

Terstall, A.T., 'Beschouwing der natuur in den morgenstond' in: *Eerste proeven van het Genootschap, ter bevordering van waaren godsdienst, deugd, kunst en wetenschap* (Grave, Adriaan van Dieren 1798) afzonderlijk gepagineerd 1-4.

Auteur onbekend, 'Beschouwingen van de nadeelen, welke uit de vervoering der oude en aanmerkingswaardige gedenkstukken van Rome enz. naar Parijs kunnen geboren worden' in:

Eerste proeven van het Genootschap, ter bevordering van waaren godsdienst, deugd, kunst en wetenschap (Grave, Adriaan van Dieren 1798) afzonderlijk gepagineerd 1-32.

Auteur onbekend, 'Mengelwerk, behelzende nieuwe ontdekkingen en gemaakte vorderingen, in alle vakken van kunsten en wetenschappen, berichten van lofwaardige daaden, en aanmerkenswaardige bijzonderheden, levensschetsen, anecdotes &c.' in: *Eerste proeven van het Genootschap, ter bevordering van waaren godsdienst, deugd, kunst en wetenschap* (Grave, Adriaan van Dieren 1798) afzonderlijk gepagineerd 1-8.

Auteur Onbekend, 'Onpartijdige beoordeelingen zo van oorspronkelijke als in het Nederduitsch overgebragte werken, waar van eenige ook in andere taalen naar het Hollandsch gerecenseerd zijn, als ook beknopte beoordeelingen van merkwaardige buitenlandsche schriften, enz.' in: *Eerste proeven van het Genootschap, ter bevordering van waaren godsdienst, deugd, kunst en wetenschap* (Grave, Adriaan van Dieren 1798) afzonderlijk gepagineerd 1-40.